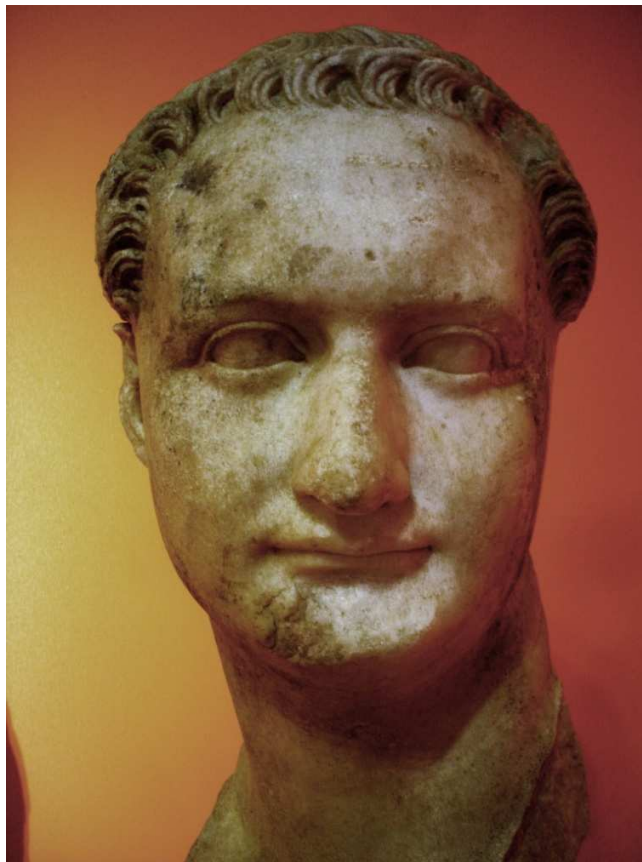

Princeps et Deus

Romersk religionspolitikk under de flaviske keiserne

69-96 e.v.t.

Masteroppgave i historie høsten, 2009

Institutt for arkeologi, konservering og historie

Universitetet i Oslo

Stian Aleksander Olsen

Forord

Historien bak denne oppgaven startet så smått tilbake i 2005. Under et studium av Alexander den store leste jeg om en vane hans greske undersåtter fant svært provoserende. De var plutselig blitt pålagt å kysse hans føtter og dette var uverdigg for de frihetselskende grekerne de var. Dette ble mitt første møte med tradisjonen med guddommelige herskere i antikken. Keiserkulten utviklet seg så til å bli en fasinasjon for undertegnede og har resultert i denne masteroppgaven høsten 2009. Alexander den Store gjør altså like mye ugang nå som i antikken.

Jeg ønsker å takke alle de som har deltatt i utformingen av *Princeps et deus*; min veileder Knut Ødegård for nyttig og konstruktiv kritikk i alle fasene av skriveprossessen, Mira Nyløvd og Vidar Hemmingby for faglige innspill, Christer Olsen for gjennomlesning og Ingrid Rekdal-Olsen for nøysemmelig korrekturlesning. Deres bidrag har lettet ferdigstillingen av denne oppgaven i stor grad. En spesiell takk går også til Mink Chan for fellesskapet gjennom et helt studieløp og for å være den muntre naboen alle produktive studenter behøver. Sist, men ikke minst, må jeg trekke frem flaverne. Denne fargerike samlingen med mennesker har virkelig vært en fryd å forske på.

Takk!

Stian, november 2009

Innholdsfortegnelse

Forord	iii
Innholdsfortegnelse	v
Register over forkortelser og illustrasjoner	vi
Kapittel I, Introduksjon og kildekritiske betraktninger	1
Innføring og problematikk knyttet til oppgaven	2
Tekst og kontekst, en gjennomgang av problematikk i kildene	6
Kapittel II, Romere og religion	11
Religion i romersk og religionshistoriske perspektiv	11
Religion og keiserrike	17
Oppsummering	20
Kapittel III, Statsdannelse og Vespasian	23
Imperator Vespasianus, prinseps?	25
Utgangspunkt for Vespasians prinsipat	30
Oppsummering	34
Kapittel IV, Sønner av guden	37
Titus, den gode sønnen og senatets venn	38
En guddommelig monark, Domitian som <i>dominus et deus</i>	43
Domitians religionspolitikk	46
Cancellariarelieffene	56
Oppsummering	63
Kapittel V, Det hellenistiske sporet	65
Hellenismen og Roma i det tidlige prinsipatet	65
Vespasian, Titus og Serapis	68
Isis og gresk innflytelse på prinsipatet	72
Oppsummering	76
Kapittel VI, Keiserkulten og det nye dynastiet	79
Keiserkulten under julio-clauderne og flaverne	79
Claudius, Domitian og tilbedelsen av keiserens <i>genius</i>	84
<i>Gens Flavia</i> , en guddommelig familie for keiserriket	89
Oppsummering	95
Konklusjon, Arven fra Vespasian, Titus og Domitian	97
Bibliografi	101

Forkortelser brukt i oppgaven:

<i>Ann</i> – <i>Annalles</i> , Tacitus	<i>De Vita Caesarum</i> – Sveton:
<i>Apoco</i> – <i>Apocolocyntosis</i> , Seneca	<i>Jul</i> – Julius Cæsar
<i>B.C.</i> – <i>Bella Civilia</i> , Appian	<i>Aug</i> – Augustus
<i>B.J.</i> – <i>Bellum Judaicum</i> , Josefus	<i>Tib</i> – Tiberius
<i>Caes</i> – <i>Liber de Caesaribus</i> , Aurelius Victor	<i>Gai</i> – Gaius (Caligula)
<i>Dio</i> – <i>Historia Romana</i> , Dio Cassius	<i>Cla</i> – Claudius
<i>Ep</i> – <i>Epigrammaticon</i> , Martial	<i>Ner</i> – Nero
<i>Har.Resp</i> – <i>De Haruspicum Respono</i> , Seneca	<i>Galb</i> – Galba
<i>Hist</i> – <i>Historiae</i> , Tacitus	<i>Oth</i> – Otho
<i>Leg</i> – <i>De Legibus</i> , Seneca	<i>Vit</i> – Vitellius
<i>Pan</i> – <i>Panegyricus</i> , Plinius den yngre	<i>Vesp</i> – Vespasian
<i>Polyb</i> – <i>Historiae</i> , Polybius	<i>Tit</i> – Titus
<i>Pun</i> – <i>Punica</i> , Silius Italicus	<i>Dom</i> – Domitian
<i>Silv</i> – <i>Silvae</i> , Statius	
<i>Spect</i> – <i>Spectacula</i> , Martial	
<i>Vit.Pub</i> – <i>Vitae Parallelae</i> , <i>Publicola</i> , Plutark	

Illustrasjoner:

Domitian, forside; Kapitolmuseet, Roma
Frieze A og B, Cancellariarelieffene, s61; Vatikanmuseet, Roma
Nerva, detalj fra frieze A, s63; Vatikanmuseet, Roma
Serapis, s73; Vatikanmuseet, Roma

Kapittel I

Introduksjon og kildekritiske betraktninger

Jeg ønsker med denne oppgaven å undersøke kontinuitet og endring i den religiøse politikken til de tre flaviske keiserne (69-96 e.vt.). Det nye keiserhuset tok utgangspunkt i legionene som maktbasis, men hadde et behov for å berettige sitt styre ytterligere og valgte å gjøre dette gjennom religiøse overtoner. Jeg vil gjennom denne oppgaven fokusere på hvordan flaverne gjennomførte dette i praksis og hvilke religiøse forhold som er fremtredene eller unike for deres regjeringsperiode, samt hvordan disse kommer til syne i den flaviske statsforfatningen.

De flaviske keiserne har tradisjonelt blitt delt i mellom vellykkede og feilslåtte prinsepser; Vespasian og Titus var moderate og gode keisere, som holdt seg godt innenfor Augustus' *moderatiopolitikk*, mens Domitian var en tyrann. Inndelingen har bakgrunn i hvorvidt de holdt seg innenfor den *Augusteiske* modellen og rollen som prinseps. Denne fremstillingen av flaverne har endret seg i den nyere forskningen og de er nå i større grad blitt likestilt og det er blitt fremhevet flere likheter enn forskjeller dem imellom. Dette vil være et grunnpremiss for denne oppgaven under behandlingen av flaverne.

Min undersøkelse av flavisk religionspolitikk vil i stor grad reflektere keiserens konstitusjonelle stilling som prinseps. Den politisk-religiøse rollen til prinsepsen ble videreutviklet under flaverne og jeg ønsker å belyse dette.

Flavernes prinsipater har blitt oppfattet av flere som å være preget av kontinuitet kontra endring.¹ Jeg kommer til å undersøke hvorvidt dette er tilfellet. Selv om prinsipatepoken som en helhet er preget av Augustus og hans presedens, så er det mye som tyder på at det er en utvikling å spore under flaverne som løser en del inherente problemer i prinsipatet knyttet til arverekke og bakgrunnskravet til en keiserkandidat. Jeg ønsker å belyse hvordan disse utfordringene blir løst ved hjelp av religionspolitikk.

Innføring og problematikk knyttet til problemstillingen

Jeg ønsker i det følgende underkapitlet å gjøre rede for problematikk knyttet til oppgaven. Emner som "tidligere forskning" og "historisk innføring" vil bli berørt der det passer seg gjennom oppgaven. Dette har bakgrunn i at jeg kommer til å berøre relativt uavhengige historiske emner som ikke har den samme "tidligere forskningen" og krever sine egne kontekstualiseringer.

Keiserkulten trekkes frem i denne fremstillingen som det viktigste feltet innenfor emnet "religionspolitikk" (i generell forstand). Da den reflekterer den enkeltes keisers praksis på det religiøse feltet. Kulten viser dermed tendensene i den romerske religionspolitikken og hvilke endringer som eventuelt forekommer. Spesielle tilfeller som faller noe utenom kulten, som keisermaktens forhold til filosofer, astrologer, jødene og mysteriekulter som Mithras/Kristendommen, vil være utelukket fra behandling. Keiserkulten, Serapis og Isis er de primære områdene jeg kommer til å undersøke for å se etter kontinuitet og endring innenfor begrepet religionspolitikk.

Dette fokuset begrunnes med den relative religionsfriheten som hersket innenfor det romerske riket.² Provinsene fikk i stor grad fortsette sine religiøse praksiser så lenge de i det minste respekterte keiseren og statskulten med ofringer. Statskulten i det romerske imperiet inkorporerte riter utført av offentlige ansatte og ble betalt av staten.³ Den romerske statskultens store variasjon gjør det derimot problematisk å bruke dette begrepet operativt.⁴ Jeg skiller derfor

¹ Iddeng 2004, s160-165; Liebeschuetz 1979, s197-198

² Det var først ved Decius' edikt av 250 at man krevde at alle innbyggere av romerriket ofret til keiseren (og dermed ikke tilhørte en monoteistisk religion). Schreiner 1996, s243-244; Beard, North & Price 1998, s239

³ Gradel 2002, s9-10

⁴ Beard, North and Price 1998 diskuterer utfordringene ved begrepet statskult videre, s318-319

keiserkulten fra statskulten, da denne var svært fremtredene og er en enhet innenfor konteksten av statskult som har en klar identitet.

Den romerske keiseren var også rikets yppersteprest, *pontifex maximus*, og dermed var statslederen den øverste maktfaktor både for den verdslige og religiøse verden. Derfor blir et fokus på den enkelte keiseren også overførbart til tendenser i romerriket. Ved å ha denne unike posisjonen i riket, ble keiserens praksis en mal å rette seg etter.⁵ Dette er det viktigste argumentet til hvorfor jeg fokuserer på de tre keiserne av det flaviske dynastiet. Vespasian, Titus og Domitian valgte forskjellige fremgangsmåter og hadde sine egne favoriserte guder. Rollen som statskultens leder vil dermed reflektere de individuelle keisernes preferanser. Statens politikk og religion var nært knyttet sammen.

Et annet viktig moment jeg ønsker å undersøke er hvilke fremmede guder og kulter som preger perioden.⁶ Det flaviske dynastiet hadde en sterk tilhørighet til de østlige provinsene. Vespasian og Titus' rolle i Judeaopprøret og at det var de østlige legionene som erklærte Vespasian som keiser.⁷ Er det plausibelt å anta at det var en økt toleranse for de østlige kultene som en følge av flavernes koblinger til det indre middelhavet? Samtidig er det et spennende moment knyttet til Domitian. Hans styre karakteriseres av en nesten ptolemeisk statsform, dette på tross av at den siste flaviske keiseren vokste opp i Roma med sin onkel.⁸ Her åpner det seg for en spennende kildeundersøkelse. Isiskulten var en sentral del av ptolemeernes statsforfatning, og var til stede i Roma allerede i republikansk tid. Under Domitians styre bygges det et større tempel i Isis og Serapis' ære og kulten får en fremtredende plass i Roma. Hvordan manifesterte Isis og Serapiskultene seg i flavisk og hvilken rolle spilte de? I denne konteksten vil begrepet østlige kulter bli brukt. Dette er blitt påpekt som noe problematisk, derfor ønsker jeg å spesifisere at jeg mener området knyttet til det indre middelhav.⁹

Det flaviske dynastiets behov for legitimitet for sitt styre er en stadig tilbakevendende problematikk. Særlig for Vespasian og Titus var det viktig å finne en løsning på den åpenbare mangelen på slektsbånd til Augustus. Hvordan dette løses av Vespasian og hans to sønner viser

⁵ Beard, North & Price 1998, s251-252

⁶ Fremmede guder forstås som guddommer med opphav utenfor den hellige *pomerium*grensen i Italia og tatt inn fra provinsene.

⁷ De aktuelle legionene: III Cyrenaica og XXII Deiotariana i Egypt og V Macedonica, X Fretensis og XV Apollinaris fra Judea, Jones & Milns 2003, s57

⁸ Et faktum som burde sørge for en sterkere "latinsk" tradisjon hos den unge prinsen?

⁹ Problematisk: Wardman 1982, s109; Beard, North and Price 1998, s246-247

hvor sterkt religiøs praksis var en del av forståelsen av maktforhold i den romerske staten. Spørsmål som knyttes til denne problematikken er: Hvilke guder ble koblet til det flaviske dynastiet og hvilke guder identifiserte keiseren seg med når han ble fremstilt offentlig? Hvordan ble disse identifisert med staten?

Medførte dynastiskiftet egentlig et brudd i statens religiøse aktiviteter eller kontinuitet? Jeg vil undersøke hvorvidt det foreligger et skifte blant de gudene som prinsepsene identifiserte seg med, og hvordan disse eventuelt ble brukt i propagandaen til flaverne.

Viktige begreper i denne oppgaven som religion og teologi var i antikken løse konstellasjoner. Deres betydning i dagens kristen-monoteistiske forstand er ikke appliserbar til den romerske hverdagen. Et aspekt av romersk religion vil derimot bli utsatt for en avgrensning i henhold til begreper og områder: *Numen* vil ikke være et område denne oppgaven tar for seg, mens *genius* vil bli behandlet der det faller seg naturlig. *Genius*kult vil bli behandlet med et øye på hvorfor det blir tatt i bruk, men ikke hva dette var. Kun en generell beskrivelse av fenomenet. En fullstendig behandling av disse kan være en masteroppgave i seg selv. Andre begreper som religion, *religio*, religionspolitikk, *pietas* vil bli utbrodert.

Tilbedelsen av keiserens *genius* er viktig å se på i konteksten av Vespasian og Domitian. Henholdsvis for å vise hvordan det overnaturlige brukes til å legitimere et monarki uten “korrekt” arverett og hvorvidt sistnevnte virkelig var en stormannsgal gudekonge.¹⁰ *Numen* ble altså brukt til å vise hvorfor den jevne Romer burde akseptere Vespasian som prinseps. *Numen* var en guddommelig kraft som ble kjent av dyr og objekter i naturen, som bare mennesker knyttet til gudene kunne besitte. En slik definering av numen er en forenkling av problematikken fra min side. Annen forskning tyder på at dette er en definering uten noen verdi og at numen i en slik definisjon er for avansert for romernes religions reelle utviklingsnivå.¹¹ Det er verdt å merke seg at bruken av *numen* først og fremst foreligger i eldre forskning om romersk religion, mens nyere publikasjoner ser hovedsakelig bort fra begrepet. Dette er symptomatisk for endringer innenfor religionsvitenskapens forskning.

Videre blir det foretatt en avgrensning mot de øvre sjikt av det romerske samfunnet og til senatorklassen, da de skriftlige kildene fra romerverdenen kommer fra denne sosiale gruppen.

¹⁰ Dette vil utdypes i oppgaven. Cæsar, den første *divus*, kunne spore sin familie tilbake til gudinnen Venus og dette var på lang vei en legitimering av guddommelige status for Julius selv og julio-clauderne.

¹¹ Dowden 1997, vii; Price & Kearns 2003 definerer numen konkret som en guds vilje (s378).

Hovedsakelig vil jeg benytte meg av litteratur fra perioden, dvs. historieverk og lyrikk. Disse er gjerne knyttet til keiserens rolle eller avspeiler administrasjonens natur. Da det er et klart flertall av de bevarte tekstene som har opphav fra det senatoriske miljøet. Geografisk kommer jeg til å fokusere på Roma som et sete for keiserriket. Provinsene vil bli inkludert i den grad flaverne viste sitt nærvær i dem. Egypt vil derfor trekkes spesielt frem, mens andre områder vil bli neglisjert.

Hovedvekten vil legges på litteratur fra klassisk tid, da først og fremst fra Sveton, Tacitus, Dio Cassius og Plinius den yngre. Disse skrev verk som dekker perioden jeg fokuserer på (flavisk styre 69-96 e.vt.). Innskrifter er den andre skriftlige kildegruppen jeg må forholde meg til, men denne vil inneha en tilbaketrukket rolle i denne oppgaven. Noen relieffer vil også brukes, særlig Cancellariarelieffene vil bli diskutert i kontekst av Domitians religionspolitikk.

Den mest trykkende årsaken til hvorfor studiet av antikkens historie skiller seg fra mer moderne perioder i historien, er det radikalt annerledes verdensbildet. Den moderne verden har få felles referansepunkter knyttet til den romerske perioden jeg ønsker å studere i denne oppgaven. Tankegodset har endret seg markant og en stor del av dette har vi fått fra vår kristne verdensforståelse.

Denne ”annerledesheten” fører til en viss grad av farging av egne holdninger i historiske fremstillinger. Anakronismer i sekundærlitteraturen forekommer dermed. Ikke at dette er en nyvinning presentert i denne oppgaven, men det er en etablert utfordring for samtlige historikere. Det er et uttalt mål å presentere fortiden på dens egne prinsipper, men allikevel er dette påvist å være vanskelig.¹²

”Vi har en tendens til at affeje de eldre forskeres syn, fordi vi kan påvise, at de netop var så afhængige af deres egen samtid, og fordi de kun i ringe grad var teoretisk bevidste om, hvorfra de hentet deres forståelsesrammer.”¹³ Dette sitatet fremhever en generell utfordring; det er vanskelig å fange opp tendenser i sin egen samtid og det er først ved ettertankens mulighet at disse blir tydelige. Derfor er det særlig i tidlig moderne historieskriving at tendensene er tydelige. Dette er gjerne i sammenheng med etableringen av en forståelse for hvordan vinden blåser i disse periodene. Skillet mellom det modernistiske og postmodernistiske fremmer to ulike forståelsesfronter, hvor det sistnevnte nå åpner for å se det førstnevntes verdensbilde i

¹² ”Her ligger Historiens største Vanskelighed, vi vil forstaa Fortiden og især det, hvori den er forskjellig fra vor Tid, og dog kan vi kun forstaa hva der ligner os selv” Kristian Erslev i Kjeldstadli 2003, s213

¹³ Meyer 2007, s236

historieskrivningen. Slike referanserammer viser da hvorfor det er forskjellige fortolkninger av stort sett det samme kildematerialet, noe Meyers eksempel i ”Ad fontes” illustrerer, Theodor Mommsens *Römische Geschichte* I-III reflekterer tysk politisk strid på 1800-tallet, mens Rostovzeffs *The Social and Economic History of the Roman Empire* speiler kapitalismen i forrige århundres første halvdel.¹⁴ Disse eksemplene viser at selv om man innehar en posisjon som en respektert forsker på romerriket så bindes man til sin tids verdensbilde. Derfor må jeg også kommentere på problematikk i kildene her.

Tekst og kontekst, en gjennomgang av problematikk i kildene

Et viktig poeng som må etableres før man kommenterer på de skriftlige kildene er at man jobber ikke med originaltekster, men avskrifter.¹⁵ Man kan derfor aldri regne med fullstendig autentisitet i en antikk tekst i en moderne fremstilling. Selv store verk som Cæsars gallerkrigene er avskrifter som kan dateres til tidligst 900-tallet.¹⁶ Dette fører med seg en problematikk knyttet til vår tillitt til kildene. Dog er utfordringene ved dette blitt imøtekommet ved flere inngående filologiske analyser. Den romerske litteraturen vi har overlevet i dag er i stor grad gjennomdiskutert og analysert for å finne en optimal utgave. Denne potensielle svakheten gjør derimot at man aldri kan basere seg fullt på en enkelt litterær kilde. Inkorporering av diverse kildeformer eller flere skrevne kilder som bekrefter en hendelse er, som all historieskrivning, ønskelig. Av åpenbare grunner trekker man dermed på det fulle registeret av romerske skriftlige kilder, korrespondanse, bøker, dikt, byggverk, innskrifter og taler.

En som ikke har kunnskaper innen latin, kan derfor fortsatt arbeide med disse tekstene. Kvaliteten på oversettelsene er høy, med en rik kommentarlitteratur som fjerner en del av de mest krevende problemene som oppstår ved ikke å lese kildene på originalspråkene. Ved inngående analyse skaper dette derimot utfordringer for nøyaktigheten.¹⁷ Alle oversettelser er tolkninger, og ved å basere seg fullt og holdent på andres tolkninger mister man sin mulighet til å påvirke denne prosessen. Derfor vil det være viktig for å vie viktige deler av tekstene ekstra oppmerksomhet.

De viktigste kildene til direkte innsikt i perioden er Sveton, Dio Cassius og Tacitus,

¹⁴ Meyer 2007, s236

¹⁵ Iddeng 2007, s73; Vidèn 2007, s88-91.

¹⁶ Vidèn 2007, s91

¹⁷ Vidèn 2007, s85-86

ettersom disse skrev historieverk og ønsket å formidle begivenheter. Plinius den yngre vil også bli en viktig kilde.¹⁸ Disse er symptomatiske for et generelt fenomen for romerske kilder, nemlig at de fleste historikere fra perioden var statsmenn.¹⁹ Dette fører med seg en intrikat forståelse av statens anliggende. Sveton sin stilling som keiserlig sekretær er et særskilt nyttig eksempel, det samme er Plinius den yngres arbeid i Bithynia-Pontus provinsen som guvernør/stattholder. Et gode med forfatternes opphav var at de nektet å innlate seg med populistiske elementer som fabler og ønsket å holde seg til ”fakta”. Tacitus hevder rett ut at dette er uforsonlig med hans verks *natur*.²⁰ Derimot så vil ingen anklage nevnte personer for å være objektive, skildrende historikere i den moderne forstanden.

Mange av verkene som er blitt bevart er av en retorisk natur, og er ikke overlevert til oss i dag fordi deres innhold nødvendigvis var bedre eller mer korrekt enn andres.²¹ De var derimot holdt som standarder innefor retorikk og dermed viktige å få bevart for fremtidige studenter av emnet. Derfor leser vi nå disse verkene, mens historikere som hadde stor utbredelse i antikken har gått tapt.²²

Svetons biografier om de tolv keiserne (*De Vita Caesarum*) baserte seg delvis på arkivmateriale og samtidige verk, men det er vanskelig å presisere nøyaktig. Dog må hans bruk av kilder kritiseres som noe unøyaktig i forhold til hva som regnes som god skikk for referanser og kildekritikk i moderne historieskriving. Særlig hans tanker om hva som gjør en keiser god eller dårlig er viktig å ha i bakhodet, da dette farger fremstillingen i stor grad. Sveton tok utgangspunkt fra en antagelse om en keisers skikkethet og skrev deretter.²³ *De vita Caesarum* ble skrevet under keiser Hadrian og er dermed nær perioden. Selv om 25 år hadde passert siden Domitians død og flavernes fall, var dette fortsatt nære nok til at Sveton kunne dekke dette som en førstehåndskilde. Noe han også gjorde i behandlingen av Domitian (*Dom.12*). Tidfesting av

¹⁸ Plinius skrev riktignok brev, men disse var i en slik form at de var tiltenkt å publiseres. Plinius, Ep 5.8, 7.33, 9.14, se også Dyrud 2008 (en avhandling knyttet til Plinius’ korrespondanse). Det er dog Plinius’ panegyrikk til Trajan som vil bli ilagt mest tyngde i denne oppgaven.

¹⁹ Schreiner 2007, s41

²⁰ Schreiner 2007, s41. Dette var trolig et forsøk fra Tacitus på å gi sine verk en sterkere autoritet. At han hadde et dårlig forhold til keiserne er åpenbart og at dette farger hans fremstilling.

²¹ Schreiner 2007, s42

²² Tre romerske historikere nevnes spesifikt av Cicero som storheter på linje med de beste grekerne; Cato, Pictor og Piso. Cicero er eksempelvis en forfatter som er overlevert på grunn av hans retoriske ferdighet. Kanskje ville de nevnte historikerne gitt oss særs god innsikt i romersk historie, men vi vil aldri komme lenger enn deres navn.

Schreiner 2007, s39

²³ Jones & Milns 2003, s6-7

De Vita Caesarum er noe vanskelig, men det er mulig å anslå at 122 e.vt er det seneste mulige tidspunktet for ferdigstillingen, dette på grunn av en dedikasjon til en pretoriansk prefekt som mistet sin stilling i 122.²⁴

Dio Cassius dekker perioden med et oversiktsverk om romersk historie, mens Tacitus' verker dekker deler. Disse to var skribenter av senatorisk rang, og dette påvirket dem utvilsomt i form av holdninger og sympatier. Dio deler mange likheter med Svetons fremstilling av Domitians styre, men så ingen nyanser. Domitian var en forferdelig keiser fra begynnelsen av styret til hans død. Sveton mente i det minste at det forekommer en forandring i løpet av Domitians regjeringsperiode. Tacitus var i sterk opposisjon til keisermakten og lot dette speile seg i sine tekster.²⁵ Disse to er de fundamentale beretningene til tiden. Dios dekning av Vespasian og Titus var mer oppløftende på deres vegne, bl.a. var han helt enig i at alle tegnene tydet på at Vespasians skjebne var å bli keiser. Han skrev eksplisitt at Vespasian var blitt født til tronen (65.2) og at han utførte mirakler under hans opphold i Egypt (65.8). Tacitus gjenspeilte lignende sentimenter (*Hist.*1.10).

Romerske poeter vil alltid være et godt utgangspunkt for å fange opp historiske momenter. Deres diktning avslører detaljer knyttet til stemningen i perioden og kan brukes til å attestere begivenheter. Et eksempel på dette kan være Statius' ivrige bruk av *dominus* i dikt tilegnet Domitian, som igjen forteller oss at keiseren ikke skjulte sin maktposisjon. Poetene og skribentene som vil trekkes inn i denne oppgaven er Statius, Martial og Silius Italicus.

Det er allerede blitt nevnt ovenfor at kildene hadde en skrivestil som hovedsakelig gikk ut på å fordømme keisere de ikke likte. Selv om de forsøkte å være objektive (i sine egne ord), var fordommene deres alltid tilstede. Kroneksemplet her er Domitian. Han var en dårlig keiser, punktum. Episoder som kunne bekrefte dette synet ble trukket frem, gjerne uten moderering fra positive trekk ved keiseren. Det er også mulig å avdekke opplysninger som er ren fiksjon. Et eksempel på dette er Svetons påstand om at Domitian var svært svaksynt, samtidig som han selv forteller at keiseren var en utmerket bueskytter litt tidligere i teksten (*Dom.*18-19). Et siste moment som forklarer formen for historieskrivningen er at det ikke var mulig å dekke prinsipatepoken på lik linje med den republikanske tiden. Dio skriver at informasjon ble hemmeligholdt og kun kjent gjennom rykter og dermed ble innholdet der etter (53.19).

²⁴ Wallace-Hadrill 2004, s1. Det er også sannsynlig at de forskjellige biografiene ble sluppet gradvis.

²⁵ Woodman 2004, sxii-xiv

På den andre siden har man de kildene som er i overkant positivt innstilt. Disse er gjerne samtidige kilder som er knyttet til det flaviske hoffet, menn som Statius og Martial er de mest markante. Derfor er de å regne som på Domitians lønningsliste med alle de komplikasjonene for troverdighet dette medfører seg. Et viktig spørsmål blir da; hvor slutter smigeren i deres verk? Dette er den prinsipielle utfordringen kildene byr på, å skille ut nøytrale fakta fra beretningene. Hva er konvensjoner og hva er ”reelle” negative eller positive oppfatninger?

Romerske historikere hadde gjerne personlige motiver når de valgte hvordan enkelte personer ble fremstilt. Historikerne kunne ha egne agendaer eller vendetta mot enkelte personer/familier.²⁶ Den mest fremtredende av disse var naturlig nok den romerske prinsepsen. Dette har en klar sammenheng med spenningsforholdet mellom keiseren og den gamle herskerklassen.

Et problem for den moderne leseren av de antikke tekstene er nærværet av et fellesskap bak selve tekstene i samtiden. Derfor var det ingen interesse for å oppgi kildene som ble brukt. Intertekstualitet florerte, og siden det intenderte publikumet til teksten var kjent med de samme verkene som forfatteren, var det intet behov for å henvise til disse. Når det endelig forekommer henvisninger, så er disse gjerne av polemisk art og har spesifikke retoriske formål. Det var da ønsket at mottageren skulle få en spesifikk holdning knyttet til en annens tekst.²⁷

Ved å etablere hva slags publikum tekstene hadde, er det mulig å skille ut overdrevne og didaktiske passasjer kontra saklige. Hentydninger blir klarere. Hvordan kan man så fastslå hvor mye en forfatters egen politiske og sosiale bakgrunn farger fremstillingen? Diktning og litteratur hadde en lesekyndig kulturell elite som deres målgruppe.²⁸ Derfor er det verdt å merke seg at de skriftlige omtalene av de flaviske keiserne, som danner et viktig kildefundament, aldri gir et innblikk til noe mer enn det øverste sjiktet av det romerske samfunnet. Derfor blir det viktig å trekke inn noen kilder som kan brukes til å etablere hvordan keiserne kommuniserte med den resterende befolkningen. Derfor vil byggeprogrammene til flaverne, først og fremst Domitian, bli tillagt mye tyngde i denne oppgaven. Dette programmet, sammen med relieffer som Cancellariarelieffene, kan bidra til å forstå hvordan kommunikasjon med de som ikke leste bøker foregikk, samt vise hvordan den flaviske religionspolitikken utartet seg - uten å basere seg fullt

²⁶ Schreiner 2007, s50

²⁷ Iddeng 2007, s71

²⁸ Iddeng 2007, s70-72

på senatoriske kilder.

Patronasje førte til at frie ytringer ble innskrenket, man måtte med alle midler unngå å skade opphavet til sin egen status.²⁹ Dette fører til en begrensing av hvordan man kan bruke kildene. De vil aldri kunne være en nøyaktig skriftlig tekst, men vil ha et konstant subjektivt aspekt knyttet til seg. Intensjonen til teksten er et viktig kildekritisk hjelpemiddel, da dette kan fortelle mye om selve teksten. Samtidig ønsket stormenn, keiseren spesielt, å vise sin egen storslåthet ved hjelp av litteratur.³⁰

Derfor er det ikke bare å lese de romerske kildene som tekster med rene narrative preg. Det er viktig å holde et fokus på deres øvrige budskap, og forholdet mellom levning og beretning som aldri slipper taket hos disse tekstene. Flere kilder utover de skriftlige må benyttes for å imøtekomme den utfordringen deres senatoriske opphavsmenn har ilagt dem. Dette kan gjerne bli gjennomført som en sammenligning mellom dem, men også ved å trekke inn andre typer kilder til å støtte en påstand. Dette underkapittelet har vist til noen sentrale problemer knyttet til nettopp dette.

²⁹ Iddeng 2007, s72

³⁰ Iddeng 2007, s73

Kapittel II

Romere og religion

Religion og beslektede begreper har betydninger som jeg vil avklare i dette kapitlet. Den romerske konteksten av religionsbegrepet må undersøkes for å fokusere oppgaven og leserens egen forståelse av flere elementer. Hvordan religion viste seg i antikken er viktig å etablere for å korrekt analysere mange situasjoner. Uten en forståelse av dette kan forhold få ilagt meninger som umulig kan ha resonert i samtiden. Dette kapitlet vil forsøke å avklare hva romerne så på som religion og hvordan dette reflekteres i vår forståelse av dem.

Det andre hovedmomentet jeg vil undersøke her er hva var keiserrikets religionspolitikk. Er det mulig å summere noen sentrale trekk som peker ut noen forsøk på å skape en felles religion for hele riket? Svaret på dette vil bidra til å gi oppgaven en økt klarhet.

Religion i religionshistoriske og romersk perspektiv

En meget viktig distinksjon og utfordring for denne oppgaven er å markere forskjellen mellom et moderne og et antikt syn på religion. Hovedsakelig har det eksistert et paradigme for forståelse av fortidens religion, hvor dette blir analysert ut fra et dyptliggende europeiske tankesett. I

litteraturen refereres dette gjerne som det judeo-kristne synet.³¹ Dette har medført at religion i antikken har fått en behandling som har et negativt fokus. Slik har antikkens polyteisme blitt trukket i kraftig tvil og tilsidestilt som en plausibel årsaksfaktor. *Realpolitik* har blitt trukket frem som årsak bak ”religiøse handlinger” og dette har lukket langt flere dører enn det har åpnet.

Forskningens syn på definering av religion har endret seg flere ganger siden religionsvitenskapens fødsel på slutten av 1800-tallet. Denne har passert gjennom tre distinkte paradigmer, henholdsvis det reduksjonistiske, essensialistiske og antropologiske. Disse kan spores fra Frazers minimumsdefinisjon, troen på overnaturlige vesener, til en innlevelse i det religiøse fenomenet blant essensialistene, og til slutt dagens antropologiske forståelse, hvor religion er et av flere elementer i forståelsen av et samfunn.³² Denne utviklingen vises også i forskningen på romersk religion.

Når man har skrevet historien om romerriket har historikerne blitt påvirket av sin egen tids tanker om hva religion er. I en lengre periode har man operert med et skille mellom religion og politikk, hvor disse skal behandles som separate deler. Dette lar seg ikke forene med en tro på statsledere som guddommer, for det guddommelige har blitt sett på som adskilt fra denne verden. Skillet mellom religion og politikk var fraværende i antikke Roma, og dermed ikke noe vi burde konstruere i våre fremstillinger.³³ Herskerens rolle som guddom må dermed plasseres i en annen kontekst.

Dette var en tradisjon med dype røtter i det som i dag tilsvarer det indre Middelhav. Det var nettopp herfra fenomenet herskerkult også sprer seg.³⁴ I kildene finner vi tilbud om kult til romerske konsuler og andre stormenn i republikkens tid, gudinnen Roma og selve senatet.³⁵ Jeg kan utheve den sistnevnte for å vise naturen av disse kulttilbudene. Senatet mottok kult på linje med keiseren før prinsipatet ble etablert og keiserkulten utbredt. Kong Prusias av Bithynia opphøyde senatet til et gresk tempel og senatorene til guder og ham selv til en klient av disse i år 167 f.vt. (ved en offerhandling). Dette gjorde han fordi det var et ønske om å danne et gjensidig

³¹ Gradel er særlig prominent i kritikken av dette, hans drøfting av religionsbegrepets innhold forholder seg sterkt til ”*Christianizing*”, Gradel 2002, s 4-8. Gilhus & Mikaelsson drøfter også religion som et moderne vestlig begrep, Gilhus & Mikaelsson 1996, s16-18. Price kommer også med en god gjennomgang av dette emnet i *Rituals and Power* 1984, s11-15

³² Gilhus & Mikaelsson 1996, s19-23; Frazers minimumsdefinisjon: Gilhus & Mikaelsson 1996, s26

³³ Gradel 2002, s4-8 og 27-32

³⁴ Selv om Gradel (2002, s30) påpeker at det eksisterte tradisjoner med opphav i Italia, er jeg enig i Price sin grunnteori om opphavet (og utviklingen) fra det indre middelhav. Price 1984, ”Part I: Context”

³⁵ Price 1984, s40-47

forhold om beskyttelse og at de ikke skulle fjerne sin vernende makt fra hans rike. Derfor gjorde Prusias seg til en klient av det romerske senatet, og etablerte deres posisjon som guddommelig i forhold til seg selv.³⁶ Dette er et eksempel på det som var den vanlige reaksjonen blant befolkningen i østprovinsene. Prusias utførte med denne handlingen en relativisering av sin egen makt i et underdanig forhold til Roma. Dermed ble hans rolle som undersått satt i en formell ramme ved at han gav offergaver til sine nye guder. Den tradisjonelle forståelse ser dette som et uttrykk for lojalitet og et rent politisk fenomen. Disse menneskene kunne ikke med god fornuft tro at denne personen var en gud og dermed må fenomenet ha et sekulært opphav. Det er ikke religion, fordi det begrepet innebærer et nærvær av overnaturlige vesener, og en romersk statsmann var ikke dette.³⁷

Det essensialistiske perspektivet, først og fremst ved Mircea Eliade, ønsket derimot å vurdere religiøs praksis ut fra dens egne premisser. Forskning knyttet til romersk religion kom dermed til å fokusere på hvordan den ble utøvd og praktisert. Ritualene fikk større tyngde i behandlingen av tilknyttede emner. Forskningen på keiserkult tok derimot først et stort steg videre ved neste veiskille.

Antropologisk fremgangsmåte førte med seg ny tolkning og forståelse. Keiserkult ble med dette etablert som en del av et større forståelsessystem, hvor relasjonene mellom forskjellige aspekter av det offentlige Roma var gjensidige. Å involvere keiserens guddommelige status førte til at aktørene i riket hadde kjennskap til korrekt oppførsel/forventninger; keiseren fikk all makt, senatet mistet sin og folket så at de var underlagt en autoritet på linje med gudene. Eksemplet med kong Prusias er utvilsomt lettere å forstå ut ifra den antropologiske metoden.

Poenget med denne sammenligningen av historiefaget og religionsvitenskapen er at synet på religion er markant endret de siste 2000 årene og at dette reflekteres i forskningslitteraturen. De antikkens ”forståelseskategorier” (Davies) er blitt endret over denne perioden og vi kan for eksempel ikke lenger bruke Tacitus som et bevis på lav religiøs dedikasjon blant romerne. I dette eksemplet tilfelle vises det heller at Tacitus er en del av den senatoriske historietradisjonen, med krav om forkunnskaper til sitt publikum. Religion var en viktig del av hverdagen for romerne og integrert i alle deres handlinger. Over århundrene har derimot religion blitt til en avgrenset del av

³⁶ Chaniotis 2009, s4

³⁷ Fishwick 1987, s199-200; Garnsey & Saller 2001, s167

samfunnet, noe som ikke var tilfellet i min periode.³⁸

Per Bilde oppsummerer på mange måter en ideell sammensetting av de forskjellige religionsforståelsene; religion i antikken dreide seg om gudsdyrking i kult, ritualer og seremonier, menneskenes felles handlinger stod i sentrum.³⁹ Dette er også en definisjon som jeg kommer til å forholde meg til når jeg bruker ordet religion og forskjellige avarter som religiøse opplevelser, religiøse tanker og lignende. Det noe flyktigere religionspolitikkbegrepet denne oppgaven beskjeftiger seg med, vil reflektere denne religionsforståelsen og vise hvordan romerstaten fremmer gudsdyrking gjennom keiseren og hans rolle som statens yppersteprest. Samtidig med dette så har Beard, North og Price et godt poeng når de velger å forholde seg til religion uten en definisjon i deres "Religions of Rome". Dette gjør de med bakgrunn i de nevnte problemene knyttet til bruken av begrepet i antikken.⁴⁰ Det positive med en slik løsning er at den åpner for en større pragmatikk når en diskuterer religion i et større perspektiv, noe jeg ikke kommer til å gjøre i et lignende omfang her. Derfor ønsker jeg å forholde meg til Bildes definisjon. Et annet moment med en definering av antikk religion, var dens speiling av Poliskulturens realiteter i den guddommelige verden. Dette vil jeg komme tilbake til i større grad i neste underkapittel.

Hvordan kan man spore begrepet religion til den antikke verden? Selve ordet religion kommer av det latinske *religio*, men betydningen er ikke den samme av den grunn. Religion er notorisk løst og lar seg ikke helhetlig definere, man har rett og slett flere definisjoner avhengig av hvilken tid vi ser det fra. *Religio*, derimot, er mer klart. Dette begrepet kommer i par med *superstitio*. I moderne norsk kan man bruke de tilsvarende ordene religion og overtro, hvor førstnevnte er en korrekt tilbedelse av en ekte guddom mens den sistnevnte innebærer oppdiktning og ignoranse. Ser man til Seneca kommer derimot en klar forskjell i romersk forstand, *religio* innebar korrekt tilbedelse av gudene, ærefrykt for deres vesen, mens *superstitio* var en feilaktig fremgangsmåte.⁴¹

Den romerske betydningen av ordene inneholder et mer pragmatisk syn på tilbedelsen av guder i organisert form. I den moderne formen av ordet overtro ligger det latent at det er et falsum, i romersk forstand var det ikke bare den korrekte fremgangsmåten. Nevnte Seneca poengterte også nyansene ved å vise at overdreven tilbedelse. *Religio* kunne altså føre til

³⁸ Davies 2004, s1-20, introduksjonskapittelet utbroderer dette i større grad

³⁹ Bilde 1998, s10

⁴⁰ Beard, North and Price 1998, ix-x

⁴¹ Beard, North and Price 1998, s216

superstitio. Han fremhevet kulten knyttet til Jupitertemplet på Capitol i Roma som et eksempel på hvordan *superstitio* fort kan være overdreven *religio*. Stoikerfilosofen Seneca hadde liten tiltro til de forskjellige tjenerne til statuen av Jupiter. Han fant disse å være unødvendige for gudens kult og velvære.⁴²

Pietas var en av de dydene romerne holdt som særs viktige. Cicero nevner denne som en forutsetning for korrekt religiøs utøvelse og heltene som hadde fått adgang til himmelen hadde utvist denne dyden (*Leg.*19-22). Polybus fremhevet også *pietas* som limet som holdt romerstaten sammen (Polyb.vi.56.6). I en moderne forstand kan dette ordet bety hengivenhet til gudene. Ordets norske variant, pietisme, vil trekke tankene mot religiøse termer og sterk indre tro. Det er ikke i denne konteksten *pietas* ble brukt av romerne, men heller som en benevnelse om hvor riktig en enkeltperson forholdt seg til gudene.⁴³ Augustus ble for eksempel fremhevet som en med stor *pietas* – i tråd med hans profil som en beskytter av de romerske tradisjonene.⁴⁴ De romerske keiserne fikk kun fordeler ved å fremvise denne dyden og ivret deretter.⁴⁵

Romersk religion hadde et utgangspunkt i en *savoir-faire* praksis, ”å tro på det som blir gjort”. Ritualer som ikke gav positive resultater ble ansett for å være feilaktige og trengte dermed å bli forbedret eller forkastet ved neste kultus.⁴⁶ Dette argumentet fra Ando virker treffende nok, men det er samtidig en forenkling av hvordan vi må se dette konseptet. Jason Davies stiller seg på barrikadene og utbryter at det finnes *ingen* romersk religion(!).⁴⁷ Det førstnevnte synet innehar en oppfatning at det eksisterte en standard for romersk religion som var utbredt gjennom riket, og at denne lar seg identifisere med visse kultiske fellestrekk. Sistnevntes påstand stiller seg i den antropologiske retningen som er introdusert ovenfor, og anser at en svart-hvitt analyse av antikk religion var en lettelse fra et metodologisk ståsted, men langt ifra nøyaktig nok til å trekke frem de subtile nyansene i deres åndsliv. ”Religion” som en egen distinksjon ble først innført i Europa med kristendommen, og denne forskjellen åpner for en diskvalifisering av selve begrepet i en

⁴² Beard, North and Price 1998, s218, kultstatuen til Jupiter hadde tjenere som informerte guden om besøkende, hva klokken var, gav ham bad og underholdt guden.

⁴³ Ando 2008, s5-6

⁴⁴ Augustus’ profil var basert på å fremme de gamle romerske tradisjonene, som en klar opposisjon til Marcus Antonius Egyptiske koblinger (som vil bli diskutert senere). Derfor gjennomgikk den romersk-religiøse tradisjonen en renesanse under hans prinsipat. Selve navnet Augustus kan også kobles til dette, da man knapt finner noe mer erkeromersk enn denne tittelen (se kapittel VI).

⁴⁵ Wardman 1982, s64

⁴⁶ Ando 2008, s13

⁴⁷ Davies 2004, s3

romersk kontekst ifølge ham. Religion er fortsatt ikke ansett som et eget felt i flere samfunn.⁴⁸ Dog vil ikke jeg unnlate å bruke dette ordet på grunnlaget Davies skisserer, da det fortsatt har en nytteverdi og vil være umiddelbart gjenkjennelig for den alminnelige leser.

Sist, men ikke minst, må jeg påpeke forskjellen mellom offentlig og privat kultutøvelse. Dette er et særdeles effektivt analyseverktøy for å etablere hvorvidt en kult er blitt akseptert som en del av den offisielle statskulten. Gradel bruker dette skillet som det grunnleggende elementet for å forstå oppbygningen av den romerske statskulten under det tidlige prinsipatet. Den markante konflikten mellom senatet og Caligula kan reduseres til en konflikt knyttet til den konstitusjonelle posisjonen til keiseren. Caligulas mildts sagt eksentriske handlinger kan avvæpnes ved å se på privat/offentlig-dimensjonen.⁴⁹

En slik utvidelse av hvordan man forstår religion kan overføres til de andre ”gale” keiserne som Nero eller Domitian. Deres handlinger blir av Gradel forstått som uttrykk for hvordan de ønsket å beramme den absolutte makten til prinsipatet. Deres guddommelige aspirasjoner kan ikke sees som noe annet enn forsøk på å likestille deres totale makt med gudenes posisjon. Dette grepet ble aldri trukket for langt, og tok ikke steget over til full guddommelig status for den levende keiseren. Det var heller en overnaturlig aura som skulle dekke keiserens person og maktposisjonen hans. Traumene etter Julius Cæsars endelikt hadde satt et for dypt spor til at prinsepsene ønsket å bli opphøyd til guder av senatet mens de levde.⁵⁰

Den relative guddommeligheten til romerske statsmenn i møtet med de menneskene de styrte, er derfor et viktig moment i denne oppgaven og det blir viktig å holde to tanker i hodet rundt dette. Den første av disse er at guddommelige æresbevisninger var en offisiell titulatur som var unikt knyttet til det romerske senatet. Det var kun senatet som kunne utnevne nye statsguder og de spilte dermed en nøkkelrolle i kulten til de guddommelige keiserne. Den andre tanken vi må holde på, knytter seg til innholdet av relativ guddommelighet og guddommelige æresbevisninger, særlig i konteksten av tradisjonene som kom fra de østlige provinsene.⁵¹

⁴⁸ Davies 2004, s7

⁴⁹ Se Gradel 2002, ”The Augustan Heritage and Mad Emperors” for et casestudie av Caligulas prinsipat og en overflod av eksempler og løsninger.

⁵⁰ Gradel 2002, særlig kapitlene 1,3,5,6 og 12.

⁵¹ Gradel 2002, s266-271

Religion og keiserrike

Er det mulig å påvise en romersk statsreligion som viser seg i en enhetlig religionspolitikk? For å svare på dette må man trekke inn provinsene en liten stund, selv om disse i utgangspunktet ikke er i hovedfokus i denne oppgaven. Det foregikk en kontinuerlig prosess av romanisering av provinsenes guddommer, som sørget for å få erobrede folkeslag og allierte til å føle en naturlig kobling til Roma. Utøving av kult til andre guder ble tillatt så lenge det foregikk en gradvis assimilering med det romerske panteonet, også kjent som *inerpetatio romana*.⁵² Er derimot denne prosessen, som beskrevet av Le Glay, Voisin og Le Bohec, nyttig for å erkjenne en vilje til å skape en felles romersk religion for keiserriket?

Det er vanskelig å bruke ”romersk religionspolitikk” som et begrep, særlig på grunn av den manglende enheten i det romerske riket. Clifford Aldo fremhever at spredningen av romerske kulter og guder ikke er bevis for etableringen av en riksreligion.⁵³ Dette argumentet tar utgangspunkt i to påstander formulert av Aldo. Religioners natur innebærer at de sprer seg, dette er hva religioner ”gjør”. Den andre påstanden er at keiserdømmer behøver prosjekter som kan fremme samhold mellom erobrere og de erobrede hvor vekten fortrinnsvis legges på gudene til de seirende.⁵⁴ Et slikt syn fremmer tanken om en ad hoc fremgang, fremfor en systematisk spredning av rikets sentrale guder. Det første av Aldos punkter er noe problematisk, da den gir religioner et meget subjektivt preg og en egenrådlig vilje. Derimot er det siste poenget mer konstruktivt, da det argumenterer for en manglende systematikk i den romerske ”religionspolitikken”. Hvis den romerske staten dermed kan holdes utenfor spredningen av elementer fra statskulten, hva er da den drivende kraften i spredningen til elementer som keiserkulten og capitolinertriaden?

Keiserkulten er ofte blitt fremstilt som et forsøk på etablering av en slik riksreligion. Det er ikke Jupiter som fremstår som den guden alle rikets undersåtter tilber, det er de guddommelige keiserne.⁵⁵ For Aldo står dette synet som en generell oppfatning i forskningslitteraturen og han deler videre dette synet i to hovedargumenter. For det første var innholdet i statskulten under republikken ikke av personlig religiøs betydning, men var orientert mot politikken verden. Dermed overlevde denne kulten som en formell og sekulær lojalitetskult. For det andre så var gresk-romersk religion en polisreligion, med likheter mellom religionens embeter og bystatens

⁵² Le Glay, Voisin and Le Bohec 2005, s362-363. *Interpretatio romana*: Price & Kearns 2003, s283-284

⁵³ Aldo 2008, s96

⁵⁴ Aldo 2008, s96-97

⁵⁵ Aldo 2008, s96-97

sosiale og politiske realiteter. Hvor religionen gikk langt i å speile den virkelige verdens organisering i det guddommelige.⁵⁶

Beard, North og Price fremhever derimot også imperialismens utfoldelse i de nye provinsene. De ser spredningen av romerske religiøse tradisjoner som en videreføring av de nye herskernes inntog. "Religion and culture are regularly put to work on imperialism's behalf".⁵⁷ Disse fenomenene jobbet med å etablere en lojalitet til de nye erobrerne og knytter dem til den lokale tradisjonen. Videre knytter Beard, North og Price den samme prosessen til kimen for opprør og trekker frem at disse gjerne blir utført i lokale guddommers navn.⁵⁸ Kampen for makten i et område var en dualistisk strid, den involverte også gudene til de bekjempede.. Dermed kunne romerne også berettig sine seire med at de var godkjent fra oven.⁵⁹

Prinsipatets inkorporering av stillingen *pontifex maximus* innebar at den høyeste religiøse myndigheten i riket tilfalt en person over en lengre periode. Denne personens bruk av embetet kom dermed til å påvirke det offisielle Romas holdninger til religionsutøvelse og forskjellige kulturer. Den varierende aksepten av gudinnen Isis fra Egypt kan illustrere dette. Isiskulten ble undertrykt under Tiberius' regime (*Tib.36*), men fikk en stor grad av anerkjennelse og frihet under andre keiseres regimer, uten at vi med sikkerhet kan si når den ble offisielt godtatt som "romersk".⁶⁰ Betydningen av innehaverens personlige overbevisninger blir dermed svært viktig, og det nærmeste vi kan komme en enhetlig religionspolitikk. Den enkelte keisers preferanser var av grunnleggende betydning for utviklingen av forskjellige kulturer, forfølgelser og import av nye guddommer. Derfor vil jeg holde et særskilt fokus på den enkelte keisers personlighet i denne avhandlingen. Det er her det blir mulig å se bakgrunnen til den generelle utviklingen, da keiseren hadde en svært sterk innflytelse på dette feltet.

Gradel viser at religion var en viktig arena for samfunnsdebatt og avklaringer innenfor det keiserlige eksperiment, Aldo fører dette synet videre, men ser det som det prinsipielle stedet for debatt omkring keisermakten.⁶¹ Det er denne vinkelen som viser keiserkultens store betydning. Hvis herskeren er en gud eller i kontakt med det guddommelige, forstår man hvorfor det er hans oppgave å styre og hvilke maktmidler han kan bruke. Senatet ble derfor et rådgivende organ

⁵⁶ Aldo 2008, s97-98

⁵⁷ Beard, North and Price 1998, s314

⁵⁸ Beard, North and Price 1998, s313-315

⁵⁹ Beard, North and Price 1998, s74

⁶⁰ Beard, North and Price 1998, s250-251

⁶¹ Gradel 2002, s261-371; Aldo 2008, s99

istedenfor en forsamling med reell utøvende makt. Denne prosessen var derimot svært problematisk, da arven fra republikken stod sterkt blant senatorene. Disse ønsket å beholde en formell status for senatet som et minimum.⁶²

Det er derimot klart at religion spilte en viktig rolle i romernes liv, både som forklaringsmodell for verden så vel som personlig tro. Gudene var den øverste autoriteten og deres logikk og fornuft var den styrende. Cicero fremhevet årsaken til romernes suksess som deres overlegne dedikasjon til gudene og religiøs forståelse, selv om de ikke var like oppfinnsomme som grekerne eller like allsidige som kartagerne (*Har.Resp.*19). Religion ble vurdert av romerne som deres fremste felt hvis man skal tro Cicero.

Hva så med den romerske keiserens person? Som en *divus* hadde han klare overnaturlige attributter, men dette var en tilstand som først kom etter hans død.⁶³ Mens han levde var han for de fleste innbyggerne i romerriket en fjern skikkelse som sørget for at livene deres kunne fortsette som vanlig, om det var ved hjelp av kornsendinger, militærets sikkerhetsnærvær eller byggeprosjekter. Propagandaen knyttet til Vespasians krav til keiserembetet, viser tydelig hvor mye innsats som ble igangsatt for å overbevise hæren og de romerske borgerne om at flaverne hadde gudenes velvilje. Støtten fra gudene ble sett på som en viktig del av keiserens skikkethet, gudene fungerte bokstavelig som fundamentet for keiserens posisjon.⁶⁴ For å berettigg Domitians fall ble det spredt propaganda om en rekke lynnedslag som hadde rammet steder knyttet til keisermakten, inkludert Domitians soverom. Dette ble holdt som klare tegn på at et maktskifte var riktig, og var rettet mot hæren, hvor Domitian var svært populær.⁶⁵

Cicero skrev at (romerne) ”ønsket at gudene skulle bo i de samme byene som de gjorde” (*Leg.*2.26). Dermed kan man forstå hvordan spredningen av romersk religion forekommer. Det er først behov for capitolinertriaden og andre tilhørende guddommer når romerne selv etablerer byer og ikke i de erobrede områdene. Derfor var det ingen administrativ drivkraft for å bruke den tradisjonelle romerske religionen som et statsbærende element. Den er for knyttet til jorden Roma var reist på. Jupiter holdt residens i Roma, i hans storslagne tempel, derfor ble kultstedene i *coloniae* en refleksjon tilbake til dette templet. For de erobrede provinsene var det ingen

⁶² Schreiner 1996, s205

⁶³ Price 1984, s75; det var klare krav knyttet til en offisiell *divus*kult, senatet var den eneste institusjonen som kunne opprette en slik og kun etter keiserens død

⁶⁴ Beard, North and Price 1998, s261

⁶⁵ Scott 1975, s192

belønning å gi offer til capitolinertriaden. De kunne ikke gi noe tilbake til dem på grunn av deres forhold til hovedstaden. De romerske gudene ble bundet til Roma by og *pomerium*grensen, dermed egnet de seg dårlig for eksport til nye folk og regioner innenfor keiserriket. Denne rollen ble utøvd av kulten til keiserne.⁶⁶

Romersk statsborgerskap var inneforstått med anerkjennelsen av romerske guder, man kunne ikke være en romer uten å ha et forhold til for eksempel Minerva, Juno eller Janus.⁶⁷ Samtidig var de romerske gudene, som nevnt over, knyttet til romersk mark og lot seg derfor ikke enkelt migrere, men det var derimot byer som tok til seg disse gudene. Romerske byer hadde (frem til Caracalla) tre distinksjoner; *municipia*, *coloniae* og byer uten romersk klassifisering. *Municipia* var byer som hadde mottatt latinske rettigheter og borgerskap til sine innbyggere, mens *coloniae* var kolonier av tidligere romere som hadde utvandret og dannet byer som var likheter av Roma. Noen ganger til og med satt mellom åser med navn lånt fra moderbyen. Disse byene gir en juridisk forståelse av hvorfor spredningen av guder og tradisjoner knyttet til romersk kultus vanskelig lot seg utføre til hele riket.⁶⁸

Spredningen av romerske guder er derfor ikke en ekspansjon av det romerske panteonet til nye folk, men heller de utflyttede romerske borgerne som fortsatte med de samme ritualene fra moderbyen. Det er andre prosesser som fører til spredningen av romersk kultus enn religionen i seg selv. *Divikulten* og keiseren er nøkkelen.

Oppsummering

Summerende kan det være effektivt å bruke James Rives' analyse av gresk-romersk religion; de forskjellige religiøse systemene og filosofiretningene betød flere valgmuligheter til hvordan man kunne forstå verden. Disse kunne overlappe og eksistere parallelt uten at dette medførte konflikter. "Greco-Roman religious tradition was instead constituted by this entire set of largely separate, sometimes contradictory, yet equally important approaches to the divine." Målet var

⁶⁶ Aldo 2008, s118-119

⁶⁷ Beard, North and Price, s317

⁶⁸ Beard, North and Price 1998, s315-316

uansett å kommunisere med gudene. Hvilken fremgangsmåte man valgte for å nå dette målet var ikke nødvendigvis like avgjørende.⁶⁹

En romersk religionspolitikk er en løs konstruksjon i beste fall og ikke-eksisterende hvis man ser det negativt. Det minste felles multiplum man kan spore til hele keiserriket er keiserkulten, da de romerske gudene var for tett bundet til byen Roma for å være suksesser i provinsene. Romerske borgere i koloniene fortsatte sine gamle ritualer, men for de erobrede var det en synkretistisk forståelse av sine egne guder som ble utført. Dette understreker keiserkulten som et svært viktig fenomen for en undersøkelse av en felles religionspolitikk.

⁶⁹ Rives 2007, s42-43

Kapittel III

Statsdannelse og Vespasian

I år 69 e.vt. besøkte Vespasian tempelet til Serapis i Alexandria. Der kom apparisjonen til Basilides, som overakk ham grener, dekorasjoner og brød.⁷⁰ Umiddelbart etter åpenbaringen ankom nyheter om Vitellius' nederlag og død (*Vesp.7*). Dette er Svetons siste bemerkning omkring den formative perioden til den nye keiseren. Det er verdt å gjøre et poeng av hva slags guddom dette er. Vespasian søkte råd hos den egyptiske (ptolemeiske) guden, Serapis. Herskerens egen gud i ptolemeisk mytologi.⁷¹ Besøket til Serapis' tempel viser at Vespasian gjerne brukte uortodokse kanaler på sin vei mot keisermakten og dette vil bli utdypet nedenfor. I dette kapittelet ønsker jeg å se på de grunnleggende prosessene i den flaviske maktovertagelsen, og hvordan guddommelig symbolikk ble brukt for å realisere dette.

Den flaviske slektens vei mot makten hadde vært en prosess knyttet til prinsipatets fremvekst. De kom fra obskuritet og endte ved maktens tinder, denne veksten var en relativt rask prosess på noen få generasjoner. Hvis man kontrasterer flaverne med senatorfamiliene, blir deres fremvekst svært markant. Den claudiske familien brukte 450 år på tilegnelsen av tjueåtte konsuler

⁷⁰ Basilides har blitt identifisert som et medlem av den egyptiske overklassen, den samme Vespasian rådførte seg med på Carmelfjellet, av Scott 1975, s11.

⁷¹ Thompson 1973, s121: se s117-124 for en behandling av egyptisk herskerkult under ptolemeerne.

og fem diktatorer, syv sensorer, seks triumfer og to hyllester, mens flaverne fikk tre keisere, som igjen mottok femtini triumfer/hyllester og ble konsuler trettifire ganger på seksti år.⁷²

Sveton innleder sin biografi om Vespasian med en kort redegjørelse for familiens historie. Denne begynner med Titus Flavius Petro, Vespasians far, som kjempet for Pompeius under borgerkrigen med Cæsar og ble pensjonert med gode meritter og fullt amnesti for sin krigsinnsats. Petro gjorde så en karriere som skatteinnkrever, hvor han utmerket seg som ærlig nok til å motta statuer i sin ære. Senere beskjeftiget han seg med låneaktivitet blant helvettiifolket. (*Vesp.*1)

Disse foretakene henviser til aktiviteter med negative stigma for senatorklassen og den herskende eliten. Samtidig er det mulig å ane at den ryddige og ærlige tilnærming til faren ble en av grunnsteinene til den senere keiserens rykte som en ryddig organisator.⁷³ Slike økonomiske aktiviteter stadfester ytterligere poenget om flavernes ugunstige posisjon for å ta kontroll over prinsipatet. De var et godt stykke unna den rikdommen som karakteriserte senatorene og den klassens *auctoritas* i statsstyre. Derimot sørget inntektene til Petros for at hans to sønner fikk et godt utgangspunkt for videre karrierer. Sabinus' karriere tok ham til posisjonen som prefekt for Roma, mens Vespasian ble keiser (*Vesp.*1). Flavernes fattigdom er en myte, og Jones viser at deres sosiale mobilitet ble muliggjort av en større formue. I løpet av to generasjoner var de blitt en del av det nye aristokratiet til prinsipatet.⁷⁴

Flavernes vei til makten viser også til en generell trend i imperiet. Provinsene begynte nå å bli en leverandør av tjenestemenn til statsapparatet så vel som keisere. Dette begynte med Vespasian og under flaverne blir dette forsterket ytterligere og var en forløper til de antoninske keiserne fra provinsene. Flaverne i seg selv beskrives som medlemmer av det romerske borgerskapet i ordets moderne forstand ("bourgeoisie").⁷⁵

Legionene i Øst erklærte Vespasian keiser i år 69. Noen kohorter tiltenkt Othos krig mot Vitellius befant seg i en vanskelig situasjon (de hadde plyndret seg gjennom provinsene) og løste det ved å velge en ny keiser. Prefekten av Egypt fulgte dette opp ved å la sine tropper sverge troskap til Vespasian som keiser første juli, og Judealegionene gjorde det samme den 15. Samme

⁷² Jones 1992, s7

⁷³ Le Glay, Voisin and Le Bohec 2005, s259

⁷⁴ Jones 1992, s3

⁷⁵ Le Glay, Voisin and Le Bohec 2005, s255

måned. (*Vesp.6, BJ.4.10.6*) Dette var ifølge Josefus noe Vespasian hadde forutsett (*BJ.4.8.1*) og var meget bekymret for som en følge av sin ”kjærlighet for sitt land” (*BJ.4.9.2*).

Imperator Vespasianus, prinseps?

Etter Vitellius’ fall og Vespasians maktovertagelse tok Vespasian navnet Imp(erator) Caesar Vespasianus Aug(ustus).⁷⁶ Innholdet i dette navnet er todelt, keiserens personlige navn som gjør det mulig å identifisere ham, samt titlene som viser hans militære og politiske makt. Først har man navn knyttet til embetet og herskerretten, etterfulgt av keiserens personlige navn og tittelen Augustus. Sammenliknbare prinsepsnavn fra det foregående dynastiet; Tiberius Julius Caesar Augustus (Tiberius), Gaius Julius Caesar Augustus Germanicus (Gaius), Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus (Claudius) og Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus (Nero). Det fremste skillet her er nærværet av *imperator* og makten dette gav. Imperium var i republikken konsulenes militære fullmakter og ble knyttet til prinsipatet av Augustus i 28 f.vt..⁷⁷

Vespasians navnvalg kan sees som et tegn på en endring i sedvanen etterlatt fra det forrige dynastiet, hvor prinsippet var den fremste blant likemenn, mens dette navnvalget fremhever først og fremst Vespasians militære styrke. Et videre eksempel på den militære basisen er hans *dies imperii*⁷⁸, som ble satt til den dagen hæren utropte Vespasian til keiser, i motsetning til en formell utnevning fra senatet, som var den ortodokse praksisen.⁷⁹

Titlene Augustus og Caesar er navnligheter som deles mellom dynastiene. Begge disse navnene uttrykker makten til keiseren. Caesar henviser til herskerrett på jorden og at keiseren innehar alle rettigheter som Julius Cæsar opparbeidet, mens Augustusnavnet hentyder at keiseren hadde et mandat fra gudene.⁸⁰ Disse titlene var knyttet til samtlige av de julio-claudiske keiserne, og sammenhengen mellom tittelen og mannen Augustus til prinsipatet ble videreført under flaverne.

Vespasians bruk av nettopp disse navnene understreker flere likheter enn brudd med tradisjonen i prinsipatet. Derimot er det verdt å merke seg at nærværet av militæret og generalens

⁷⁶ Le Glay, Voisin and Le Bohec 2005, s264

⁷⁷ Le Glay, Voisin and Le Bohec 2005, s187

⁷⁸ Innledningen på en prinseps’ styre, en mer direkte oversettelse ”hans makts fødsel”, Hannestad 1988, s119

⁷⁹ Le Glay, Voisin and Le Bohec 2005, s264; Hornblower and Spawforth 2003, s1590

⁸⁰ Beard, North and Price 1998, s182, se også kapittel VI

absolutte makt (i motsetning til senatets) er knyttet nærmere til Vespasian i form av hans offisielle, fulle navn. Samtidig med denne endringen i navngivingen, lot Vespasian sin makt også definere ved lov.⁸¹ Er dette nok til å etablere Vespasian som en mer autoritær keiserfigur i konstitusjonelle former? Alene er dette ikke nok, men det er flere handlinger utført av den nye keiseren som antyder at en sterkere og mer autoritær monarkfunksjon var i ferd med å bygges ut.

Det klareste tegnet på en endring i prinsipatet var klargjøringen av en arverekkefølge. Vespasian var raskt ute med å stadfeste at enten ville hans sønner etterfølge ham, eller ingen (*Vesp.*25). Josefus forteller oss at dette også var en viktig motivasjon knyttet til hans valg som keiser (*BJ.*4.10.3). Allerede i 69-70 sirkulerte mynter med de flaviske prinsenes portretter.⁸² Titus og Domitians ansikter var å finne på reversen av mynter med teksten *Caesar Augusti filii* (sønner av keiseren). En slik fremheving av sine sønner er sågar revolusjonær i romerske tradisjoner, en uhørt handling og bevegelse mot et arvemonarki i senatorklassens øyne, men en garanti om stabilitet for folkemassene. Josefus hevdet at byborgerne i Roma ønsket den nye herskeren velkommen ved hans ankomst fra Alexandria, og festivitetene utover dagen fremhevet et ønske for et varig dynasti (*BJ.*4.11.5). Det var et utbredt ønske om varig fred skal vi tro den flaviske historikeren. Den nye keiseren hadde dermed et klart mandat til å utfordre eksisterende oppfatninger om prinsepsemet hos senatorklassen.

Andre myntpregninger viste de unge prinsene som krigere til hest eller sittende dommere og med tittelen *princeps iuventutis*. Denne tittelen, ”unge prinser”, var på dette tidspunktet en standard for fremheving av etterkommerne til en prinsepse.⁸³ Den ble først introdusert av Augustus for å designere Gaius og Lucius som arvinger til hans posisjon.⁸⁴ Senere mynter fra år 71 fremhevet *Concordia Aug.*, ”harmoni i keiserhuset”.⁸⁵ Denne redegjørelsen av intensjonene til Vespasian fremhevet den dynastiske politikken som ble ført. Augustus’ presedens var inspirasjonen da flaviske mynter ble slått. Ro og orden i herskerfamilien var et gode for befolkningen som en kontrast til de uryddige forholdene som eksisterte før Vespasian. Selv om det tidligere var blitt utnevnt etterfølgere, så var disse adopterte. Julius Cæsar adopterte Augustus og sistnevnte valgte Tiberius, som igjen utnevnte Caligula til sin etterfølger. Claudius adopterte

⁸¹ Liebeschuetz 1979, s167

⁸² Scott 1975, s23

⁸³ Mattingly 1980 (Vol.2), Pl.Viii

⁸⁴ Le Glay, Voisin and Le Bohec 2005, s226-227

⁸⁵ Scott 1975, s24

senere Nero til sin arving. Det var også et tilfelle hvor en keiserlig sønn involvert, men Britannicus var for ung til å ta over makten etter Claudius. Vespasian var den første som ble etterfulgt av sine egne sønner, og dette var kimen til en ny utfordring for prinsipatet.

Rollen som fredsbringer ble flittig brukt i Vespasians propaganda og han påberopte seg også tittelen som verdensfrelser. Både den jødiske Messias og egyptiske tradisjoner inneholdt tanken om en monark som ville bringe med seg fred og orden. Disse ble tatt til inntekt for hans skikkethet og rett til tronen (*Vesp.6*). Sveton refererer også en rekke andre hendelser og spådommer som alle peker frem mot maktovertagelsen. Her er noen eksempler fra *Vesp.5*:

- En gammel eik på flavernes eiendom utenfor Roma fikk nye skudd hver gang moren ble ført til sengen og gravid. Den tredje av disse vokste seg stor og sterk, og liknet mer på en stamme enn en gren ifølge Sveton.
- Under Vespasians aedilembete ble keiser Gaius svært sint på ham for å ikke holde Romas gater rene og fikk aedilen dynket i gjørme. Denne ydmykelsen ble senere brukt til å påvise at Vespasian ville beskytte Italias jord når den ble trampet på, og presse den til sitt bryst.
- En løshund tok med en avrevet menneskehånd og la den under bordet hvor Vespasian spiste frokost. En menneskehånd var symbolet for makt.
- En vill okse brøt seg inn i Vespasians spiserom og jager tjenerne hans ut før den faller til ro ved hans føtter.
- En statue av Julius Cæsar vendte seg mot Øst på eget initiativ.
- I Hellas ble en samling av antikke vaser gravd opp, og disse bar motiver som ble knyttet til Vespasians seier.

Alle disse spådommene søkte å fremme Vespasian som predestinert til å bli den nye keiseren. Den sterke troen på denne typen varsler og det store antallet må ha veid tungt for hans tronekrav.⁸⁶ Vespasian var også selv svært delaktig i utformingen av dette bildet, da han anså seg selv som ledet av gudene til makten (*BJ.4.10.7*)

De andre keiserne i år 69 hadde ikke en lignende kanon av guddommelig godkjenning. Dette var forbeholdt ham alene blant de fire utfordrerne til makten etter Neros død. Ingen av disse beholdt derimot maktposisjonene sine lenge nok til å befeste sin propaganda. Svetons behandling

⁸⁶ Tro på forvarsler: Liebeschuetz 1979, s193-194

av de fire har klare forskjeller; mens Vespasian har en klar guddommelig propaganda, så var ikke dette noe som ble beskrevet for Vitellius og Otho. Disse ble heller skildret ut fra sine verdslige bakgrunner, og dette kan nok knyttes til at de ikke ble ansett for å være skikkede keisere av Sveton. Galba kunne derimot føre sin slekt tilbake til Jupiter, det er mulig å undres om hvorvidt dette var et bestemt trekk for å overstige julio-claudernes *gravitas*, siden Cæsar gjorde sin avstamning fra Venus til en viktig komponent. Galba skal ha hatt drømmer med Fortuna både før sin maktovertagelse og rett før sin død (*Galb.*4.18). Dog er disse momentene få i kontrast til flaverne og Vespasian spesielt.

Vespasians kontakt med det guddommelige er et viktig poeng. Han ble fremstilt som det klare valget som ny leder etter de grusomme intermessoenes til Galba, Otho og Vitellius. Svetons innstilling mot disse var negativ og det virker som han så på Vespasians maktovertagelse som en lettelse. Kontakten med det guddommelige var ikke bare formativ for Vespasians prinsipat, men den ble også manifestert i hans person; han utførte mirakler. Vespasian var fortsatt ikke helt bekvem i sin rolle som keiser og følte han manglet den nødvendige autoriteten. Dette ble etablert ved at han helbredet to menn, en med et blindt øye og en med et lamt ben, henholdsvis ved å spytte i øyet og berøre det lamme beinet med sin hæl (*Vesp.*7). Vespasian var mer enn bare en vanlig mann. Hans makt strakte seg utover den jordlige sfæren og inn til gudenes. Dette kan regnes som flavisk propaganda, beregnet både på et egyptisk og et romersk publikum. Vespasian og Serapis vil bli analysert ytterligere i kapittel V.

Dette bildet av den nye keiseren passer inn i fremstillingen av han som en *divus*. Sveton skriver uten tvil med dette i tankene. Da Vespasians biografi ble forfattet var posisjonen til grunnleggeren av det flaviske dynastiet befestet. Samtidig bruker ikke den samme forfatteren en liknende fremgangsmåte når Domitians livshistorie skrives; det er helt klart noe spesielt med Vespasian. Titus ble fremhevet som det herligeste menneskerasen kunne frembringe (*Tit.*1), og Svetons åpenbare positive skildring i denne biografien gjør det vanskelig å sammenlikne Titus med Vespasian.

Oppsummerende er det mulig å fremheve Vespasian som en særskilt dynastisk rettet prinseps og med klart fokus på at den nye herskeren stod som den første i en rekke av keisere fra samme familie. Makten var også i ferd med å gå fra en senatorisk tradisjon med den fremste blant likemenn til å bli basert på legionene og guddommelig velvilje. Vespasians vei til makten ble berettiget med religiøse spådommer, hvor mannen blir fremstilt som *valgt* og predestinert av

gudene til å herske over romerriket. Noe som ikke var vanlig i det tidlige prinsipatet for keiserne som fulgte i Augustus' fotspor. Å vise til fellesskap med prinsipatets grunnlegger ble tilstrekkelig, hans guddommelighet skinte på etterfølgerne i det første dynastiet.⁸⁷ Den første flaveren var altså den første keiseren etter Augustus som benytter seg av en sterk religiøs retorikk for å befestе sin makt. Det var ikke tilfeldig at begge disse to gav opphav til dynastier

I konteksten av Vespasian guddommelige predestinasjon ønsker jeg samtidig å vise at dette også var et viktig trekk ved flavernes fall fra makten. For det var en tilsynelatende generell følelse av predestinasjon for de flaviske keiserne i de romerske tekstene, det var da passende nok at deres dynastis ende også hadde guddommelige opphav. Seierherren skriver historien og det er intet som tyder på at Tacitus' erkjennelse at man ikke tok spådommene om Vespasian seriøst før han seiret (*Hist.*1.10), er noe annerledes ved Domitians fall. Spådommer knyttet til Vitellius' undergang ble presentert i kontekst av Vespasians skikkethet til prinsepsstillingen (*Vesp.*5) og det er dermed naturlig at det samme vil følge når Domitians endelikt nærmer seg (*Dom.*15).

Det klareste tilfellet av forvitring av den flaviske maktposisjonen, er fallet av sidertreet. Dette treet blir beskrevet av både Sveton (*Dom.*15) og Dio (67.16.1), og er et naturstridig omen om et fallent tre som tar rot på ny og dette er nevnt tidligere i dette kapitlet. Dette visner hen og dør i opptakten mot Domitians mord, og illustrerer dermed den flaviske makten. Det er mye som tyder på at dette er en fabrikkert historie fra kretsen rundt de påfølgende keiserne, da slik historie ville blitt undertrykt av Domitian. Flavernes egne myter og spådommer brukes tilsynelatende mot dem for å bekrefte deres skjebne.

Minerva er nok et eksempel på et liknende fremtidsvarsel som har gjennomgått endringer. I Sveton kommer Minerva til Domitian i en drøm og forteller at hun er blitt avvæpnet av Jupiter og kan ikke beskytte ham lenger, interessant nok så skildres dette annerledes av Dio. I den senere gjengivelsen av Minervas frafall, så er det en ettertrykkelig mer dramatisk affære. Da ble hun sendt ned i et juv, trukket av en stridsvogn med sorte hester (Dio.67.16.1). Det virker tilsynelatende som denne drømmevisjonen har blitt utviklet med tiden, fra enkel drøm i det andre århundre, til en dramatisk Marcus Curtius-episode i det tredje.⁸⁸ Dette kan være en symbolsk forandring, og forstås som at Minerva regelrett ofrer seg selv for Romas beste.

⁸⁷ Se Svetons gjennomgang av Augustus' godkjenning av gudene og forskjellige omen knyttet til hans *maiestas*: *Aug.*80,94-97

⁸⁸ Krigeren som red ned i hullet som åpnet seg på Forum i full rustning, som attestert av Livius (*Liv.*7.5).

Disse episodene fremhever at det er en politisert religionsbruk i romersk tid. Når prinsipatet ble opprettet var dette en retur til det religiøse. Augustus var den store gjenopprekkeren og flaverne førte dette videre. Keiserne Augustus og Claudius ble viktige forbilder for utføringen av det nye regimets religiøse profil. Begrepet profil er passende, da disse to julio-clauderne hadde en legitimitet som oversteg de øvrige av familiens bidrag til den lilla togaen. Tiberius hadde blitt sett på som en skruppelløs byråkrat, Gaius var gal og Nero var et kapittel for seg selv.⁸⁹ *Divi* Augustus og Claudius står dermed som lysende eksempler som flaverne kunne knytte seg til. Særlig i sistnevnte tilfelle var det viktig å markere sin tilknytning, ved å ære Claudius som den siste legitime keiseren kunne flaverne overse Nero og de andre mellomliggende konkurrentene fra borgerkrigen.

Utgangspunkter for prinsipatet til Vespasian

Før flavernes maktovertagelse hadde det julio-claudiske dynastiet eksperimentert med legitimeringen av den keiserlige makten. Den absolutte makten hadde fått forskjellige innpakninger under ulike keisere, hvor det var til dels store variasjoner. Ut fra dialogen og samhandlingen mellom den individuelle keiseren og senatet er det mulig å se noen idealtyper. Man kan hevde at de tre første keiserne og Cæsar forholder seg til senatet og den romerske staten på tre distinkt forskjellige måter. Jeg understreker at disse er konstruerte idealtyper, og det er en nødvendighet for å kunne overføre deres presedens til senere prinsipat. Eventuelle fellestrekk som gjentar seg i prinsipatene til to keisere kan brukes som et eksempel på at den ene av keiserene fulgte en lignende fremgangsmåte eller presedens satt av den første.

Det er uvisst om Cæsar ønsket å bli konge, men det markerer det første forsøket på å etablere en permanent enevoldig makt i Roma.⁹⁰ Hans utnevnelse til en gud av staten Roma i hans egen levetid gjorde uansett en slik tittel unødvendig.⁹¹ Selv om Cæsar ikke formelt regnes som en del av keiserrekken, så var hans diktatur viktig fordi det banet vei for Augustus. Senatet æresbevisninger gjør det til et naturlig utgangspunkt for å se på den første idealtypen, da mange

⁸⁹ Fritt etter Garzetti 1974

⁹⁰ Le Glay, Voisin and Le Baohec 2005, s139-140

⁹¹ Gradel 2002, s109

av de samme titlene til prinsepsene ble introdusert med Cæsar.⁹² Diktatorens flørt med det hellenistiske, var som vi skal se i kapittel V, svært upopulært blant den senatoriske opposisjonen. Cæsar berettiget sin makt med familiens opphavsmor, Venus. Den nye lederen var en halvgud i en slik kontekst, og dermed mer egnet til å styre enn de øvrige senatorfamiliene.⁹³ Republikkens maktposisjoner ble festet til hans person og til slutt ble Cæsar til *Divus Iulius*.⁹⁴ Det endte med Cæsars mord og borgerkrig, men hans styre gav fortsatt en viktig pekepinn for de nærmeste etterkommerne. Den guddommelige monarken var et hellenistisk trekk og et nytt fenomen for den romerske staten.⁹⁵ Senatets forsøk på å forstå Julius Cæsars posisjon førte til innføringen av guddommelige æresbevisninger i Roma og en statsgud.

Augustus reagerte mot denne statsformen og innførte et mer republikansk system. Etter seieren i borgerkrigen sa Augustus fra seg alle offentlige posisjoner, men aksepterte å tre tilbake i sin maktposisjon når senatet bønnfalt ham. Dermed fikk senatet en illusjon om sin egen rolle i utnevnelsen av den nye keiseren, og illusjonen om en senatorisk likemann, prinseps, som regent ble født. Valgt av senatet til å lede den romerske staten, Augustus var svært bevisst på å ikke trosse senatet med for åpenbare maktdemonstrasjoner og valgte derfor å kanalisere sitt styre gjennom denne forsamlingen.⁹⁶ Tiberius fortsatte denne praksisen enda noen år, men forholdt seg til sin forgjenger ved alle muligheter.⁹⁷ I en slik forfatning var keiserens makt basert på senatet, og selv om det var tydelig for enhver at det var en keiser som trakk i trådene, forble grensene til prinsipatet vage. Arvefølgen mellom Augustus og Tiberius viste også at det dreide seg om et monarki, men senatet fikk spille en rolle i denne prosessen. Tiberius nektet også først å ta imot titlene knyttet til prinsepsstillingen, og innledet sitt styre svært moderat ifølge Sveton (*Tib.*26).

Gaius Caligula valgte etter en innledende periode markert av *moderatio*, et fullstendig brudd med paret Augustus/Tiberius og gikk i en autokratisk retning som åpenbarte den absolutte makten til keiseren (Dio.59.3.1-2). Han forsøkte ikke å opprettholde gode relasjoner til senatet og kildene antyder at han hadde klare intensjoner om å herske uten deres rådføring. En maktkamp

⁹² Le Glay, Voisin and Le Bohec 2005, s139

⁹³ Galba fokuserte på det samme når han skulle etablere sin makt. Hans gamle familie hadde rike aristokratiske aner og Galba hevdet at disse hadde stammet fra Jupiter. En tablett som "beviste" dette ble satt opp i forgården til palasset (*Galb.*2) Likheten med Cæsar var påfallende i dette tilfellet.

⁹⁴ Gradel 2002, s71-72

⁹⁵ Det er vanskelig å vite noe sikkert om de syv kongene, selv om det kan spekuleres i Romas tidlige historie om deres guddommelige status i staten eksisterte. Beard, North and Price 1998, s59-60; Gradel 2002, s35

⁹⁶ Le Glay, Voisin and Le Bohec 2005, 186-189

⁹⁷ Garzetti 1974, s10-11

med senatet knyttet til deres, samt keiserens posisjon, fulgte.⁹⁸ Senatet hadde mistet sin rolle som maktfaktor i romerriket, men med Gaius ble det også forsøkt å fjerne den siste rest av illusjonen senatet hadde omkring sin egen betydning. Dette har igjen ført til at hans minne har blitt til et evig bevis på tyranni og ondskap, og de skriftlige kildene til hans liv er uten unntak svært negative.⁹⁹ Den absolutistiske idealtypen grenser tett opp mot den hellenistiske, men skiller seg noe fra den med en manglende østlig fasinasjon og et økt fokus på total makt i romersk kontekst.

I en større sammenheng så er det mulig å identifisere de resterende keiserne mellom Caligula og Vespasian som en av disse idealtypene. Claudius var raskt ute med å etablere seg som en republikansk Cæsar i en tid hvor senatet hadde vurdert gjeninnføringen av republikken (*Clau.*11-12). Det samme kan til en viss grad ilegges Galba. Hans minisenat og handlinger i Spania (*Galb.*10) tyder på at han fulgte en presedensen satt av Claudius. Han utstedte også mynter med en utpreget republikansk stil, de såkalte anonyme myntene.¹⁰⁰

Neros prinsipat hadde sterke hellenistiske trekk, hvor keiserens guddommelige status i samfunnet ble en betegnelse på hans maktposisjon. Neros byggeprosjekter og favorisering av gresk kultur underbygger dette. Jeg kommer tilbake til Neros hellenistiske pretensjoner i kapittel IV. Det er derimot liten tvil at Nero kom faretruende nære å bli en levende statsgud når han lot mynter preges med sitt bilde og kronen forbeholdt *divi*.¹⁰¹

I den autokratiske stilen kan man plassere Otho og Vitellius, for selv om det er vanskelig å trekke noe ut av deres korte regjeringsperioder, har de monarkiske trekk.¹⁰² Otho var nært knyttet til Nero som en personlig rådgiver og hadde en finger med i alle hans ”ugjerninger” (*Oth.*3). Vitellius var knapt nok bedre ifølge Sveton, der han reiste mot Rom med et overdådig følge (*Vit.*10). Videre blir det klart at han stilte seg over den romerske loven og gav offer til Nero (*Vit.*11). Det Sveton sannsynligvis forsøkte her var å gi assosiasjoner til likheter med Nero og forventet en forståelse blant leseren knyttet til dette. Siden de assosierte seg med ham, var det forventet en likhet mellom deres herskerstiler.

De eksemplene jeg har skissert her er noe grove og udetaljerte, men er heller ikke tiltenkt å være noe mer enn idealtyper som vil bli utdypet når de blir relevante for den flaviske

⁹⁸ Gradel 2002, s141,144-145

⁹⁹ Jeg vil vende tilbake til Gaius i neste kapittel i konteksten av Domitian.

¹⁰⁰ Hannestad 1988, s117

¹⁰¹ Neros mynter: Waters 1969, s395

¹⁰² Le Glay, Voisin and Le Bohec 2005, s258

konteksten. Selv om det er mulig å se tre forskjellige typer prinsipat, er det nødvendig å påpeke at det var flere likheter enn forskjeller. Augustus etablerte et sett med normer og retningslinjer som lå til grunn for alle senere keisere, og at det var få avvik fra dette.¹⁰³ Caligula, Nero, Domitian, Commodus og Elagabalus blir unntak som viser hvor sterkt det etablerte reisverket stod, tross skiftende keisere og tider. Den politisk-religiøse rollen til keiseren som *pontifex maximus* var konstant, men de individuelle keiserens forholdt seg til embetet forskjellig. Prinsipatet ble dominert av Augustus og hans bidrag og endret seg svært lite fra hans presedens før Diocletian. Keisermakten var fortsatt like total, uavhengig av hvilken stil den individuelle prinsepsen førte og det er mye som tyder på det ble mer åpenbart at det var en stadig økende samling av makt etter hvert som romerne vendte seg til keiserdømmet.¹⁰⁴

Vespasian forholdt seg helt klart til den republikanske modellen både i propaganda og forhold til senatet. Hundreårsmarkeringen til Augustus' seier ved Actium sammenfalt med Vespasians maktovertagelse. Denne muligheten ble utnyttet til det fulle, med minnesmynter som koblet de to hendelsene sammen. Hvor Augustus hadde vært *Vindex*, ble Vespasian *Adsertor* av frihet. Augustus hadde hevnet frihetsberøvelsen til det romerske folk, og den nye flaviske keiseren skulle bli dens beskytter. Derfor ble fredstempleet bygget, med en fasade rettet mot Augustus' forum. Dette templet var en fortsettelse av Augustus' egen assosiasjon med Pax, da han reiste et alter for å minnes sin egen seier i borgerkrigen. Vespasian videreutviklet dette.¹⁰⁵

Vespasian ble konsul åtte ganger etter sin tilbakekomst til Roma (*Vesp.*8), og uttrykte dermed sin makt i republikkens former. Roma fikk også byggeprosjekter som var beregnet på befolkningen, som det flaviske amfiteateret. Colosseum var basert på et prosjekt Augustus hadde ønsket å utvikle (*Vesp.*9). Det flaviske amfiteateret førte med seg en positiv posisjonering i henhold til Nero, da dette ble bygget på område tiltenkt hans gylne hus. Neros arrogante prosjekt ble undertrykt og et nyttebygg for Romas befolkning tok dets plass

I likhet med Augustus, var Vespasian åpen mot sine undersåtter. Han avvirket vanen med å gjennomføre besøkende etter våpen (*Vesp.*12), tillot meningsforskjeller og at kritikk fikk eksistere (*Vesp.*13). Han bar ikke nag mot fiender (*Vesp.*14), utsatte dødsstraff i det lengste, og var kjent for å gråte under domsutførelsene (*Vesp.*15) Jones & Milns viser at disse

¹⁰³ Beard, North and Price 1998, s209-210

¹⁰⁴ Gradel 2002, 109-110; Le Glay, Voisin and Le Bohec 2005, s229,239-246

¹⁰⁵ Le Glay, Voisin and Le Bohec 2005, s265

karakteristikkene, henholdsvis, var en påminnelse om den nye keiserens *civilitas*, mens henrettelsen av Flavius Sabinus med familie for en ni år gammel hendelse ble oversett og at keiseren slettet ikke var av det tilgivende slaget.¹⁰⁶ Dio understreker også velviljen til Vespasian ovenfor senatet, da han deltok på mange møter og rådførte seg med senatorene i alle saker (66.10.5).

Vespasian var ivrig etter å minnes den andre ”gode” prinsepsen fra julio-clauderne, Claudius. Derfor restaurerte han ruinene av templet til Claudius på Caelinerhøyden. Nero hadde nesten ødelagt det i løpet av sitt prinsipat (*Vesp.*9). Kildene forteller oss også om to menn av og for folket. Vespasians humor ble ansett av Sveton for å være uegnet for en mann av hans posisjon (*Vesp.*22-23). Selv om Vespasians humor er blitt påvist som en del av en nøysommelig oppbygd profil.¹⁰⁷ Claudius var en stor tilhenger av lekene, og brøt sin aura av *dignitas* ved å klappe høyt og gestikulerende til gladiatorkampene (*Cla.*11). Han var godt likt av folket og mistet aldri deres respekt, samt at han mottok besøkende av høy byrd, skal vi tro Sveton, selv når han levde i fattigdom (*Cla.*5). Når han ankom et teater eller amfiteater reiste alle ridderne i salen seg og fjernet sine kapper for å vise respekt. Den samme gruppen valgte ham også til sin representant til forhandlinger med konsulene. (*Cla.*6)

Vespasian var altså en prinseps som holdt seg godt innenfor de republikanske rammene satt av Augustus, og derfor blir det heller ingen store nyvinninger for en flavisk religionspolitikk under hans styre. Han var nøye på å følge de korrekte normene¹⁰⁸, og søkte seg til Augustus både for inspirasjon så vel som presedens. Vespasian gjenopprettet *libertas publica*, offentlig styre med senatet, ble det hevdet på et mynttema fra 71 e.vt.¹⁰⁹ Selv om jeg tidligere har diskutert Vespasians prinsipat som et steg i retningen av et kongedømme, så tydet slike mynter på at han i det minste ønsket å beholde en republikansk fasade.

Oppsummering

¹⁰⁶ Jones & Milns 2003, s71-76

¹⁰⁷ Jones & Milns 2003, s84

¹⁰⁸ Natten før triumfen overnattet han utenfor pomeriumgrensen, og viste dermed at han ikke ønsket å bryte tradisjonene. Videre drøftet i Beard, North and Price 1998, s179-180

¹⁰⁹ Mattingly 1980 (Vol.2), s69

Vespasians vei til makten var gjennom den flaviske propagandaen blitt fremstilt som en forutbestemt hendelse, som hadde klare paralleller til Augustus. Denne retorikken viste seg senere i prinsipatet til Vespasian, hvor han la seg tett opp mot en republikansk statsform og baserte seg i stor grad på den Augusteiske presedensen. Dog var dette et skyggespill for å glatte over etableringen av et nytt dynasti. At et monarki var under etablering ble gjort klart av Vespasian fra første stund. Han hadde ingen problemer med å fortelle senatet åpenlyst at hans sønner var hans etterfølgere og var egenrådige selv om han rådførte seg med senatorene på alle felt.

Den utstrakte bruken av religiøs symbolikk var en nødvendighet for å fjerne oppmerksomheten fra den flaviske familiens relativt enkle bakgrunn, sammenlignet med de romerske aristokratfamiliene. Dette fulgte eksemplet til julio-clauderne, som kunne spore sitt opphav til Venus og brukte de guddommelige Iulius og Augustus effektivt for å berettiggjøre sitt styre.

Julio-claudernes prinsepser hadde eksperimentert med keiserembetet og tre forskjellige retninger er mulig å påvise; hellenistisk, republikansk og absolutistisk. Jeg har her illustrert hvor tydelig Vespasian fulgte den republikanske herskestilen. Senere i avhandlingen vil Titus og Domitian få sine regjeringsperioder analysert individuelt etter samme prinsipp.

Kapittel IV

Sønner av guden

*D*ivus filii Titus og Domitian vil være i fokus i det følgende kapittelet. Disse hadde oppdraget med å videreføre arbeidet til Vespasian. De flaviske prinsene har blitt skildret som strake motsetninger i det senatoriske kildematerialet og denne myten har bestått frem til nylig. Det er først i de senere tiårene at Domitian har blitt rehabilitert fra sin tyranniske fremstilling og jeg vil her forsøke å vise hvordan dette får følger for tolkningen av den flaviske religionspolitikken. Nero og Caligula er svært nyttige eksempler på dårlige keisere, og de vil bli benyttet for å tydeliggjøre praksisen til de flaviske prinsene. Deres autokratiske regimer hadde tendenser som er blitt identifisert innenfor de tre idealtypene av prinsipater, som henholdsvis autokratisk og hellenistisk. De er derfor et naturlig sammenligningsgrunnlag for ”tyrannen”¹¹⁰ Domitian, mens tendensene til Titus også vil bli belyst fra denne vinkelen. Dette kapittelet vil bruke julio-clauderne som et referansepunkt for å vise de flaviske prinsenes egne tendenser. Brødrene blir analysert kronologisk og Titus sitt korte prinsipat kommer først. Domitian blir prioritert høyest, da jeg vil hevde at det er hans styre som først og fremst viser fellestrekkene i en flavisk religionspolitikk, i kraft av sin lengde.

¹¹⁰ Tyrannbegrepet er i stor grad en benevnelse knyttet til hans relasjoner til senatet og bruken vil reflektere dette. Domitians posisjon blant folket og hæren tyder på at han var populær, eller i det minste vellykket som prinseps. Etter hans død blir legionene svært agiterte, men befolkningen i Roma forholder seg likegyldig (*Dom.23*).

Titus, den gode sønnen og senatets venn

Tidligere har denne oppgaven introdusert Titus som den gode bror med det plettfriske ryktet. Dette stammer uten tvil fra særlig en kilde; Sveton sørget i stor grad for å sementere ham blant de fremste prinsepsene i romersk historie, en idealkeiser.¹¹¹ Før jeg kommer til det religionspolitiske ved Titus, bruker jeg her litt tid på å analysere hans ettermæle. Dette vil bygge oppunder mine senere argumenter knyttet til hans styre.

”For years Titus had been a sharer in the rule of the empire, and it is not surprising that he followed the same general policy as his father, namely the imitation of the great Augustus. His short reign is essentially the continuation of the regime of his father. (...) The program of the new monarch is one of peace, prosperity and justice as the coins with the types of Pax, Securitas, Felicitas and Aequitas indicate.”¹¹²

Dette sitatet fra Kenneth Scott viser hvordan oppfatningen av Titus har blitt bevart som en god keiser, som gjennomførte en vellykket videreføring av Vespasians politikk og sementerer den moderate flaviske ordenen. Det er derimot elementer i kildene våre som gjør at dette bildet blir noe problematisk. Sitatets karakteristikk av Titus tar utgangspunkt i Sveton, Tacitus, Dio Cassius og Plinius den eldre. Hvorfor disse har et slikt positivt syn knyttet til prinsepsen, må sees i sammenheng med hans forhold til senatet og hvordan kildene ønsker å kontrastere ham med Domitian. For at sistnevnte skal være ren ondskap, så må det være en motpart, og Titus ble lansert som denne. Her kommer årsakene til Titus’ gode ettermæle til syne. Særlig Sveton må tilskrives en heltedyrkelse av Titus som gav positive vinklinger på egenskaper som for de andre flaverne var negative trekk.¹¹³ Plinius den eldre og Martial har også sin del av *adulatio* til prinsepsen, og de står ikke tilbake for noen av det som ble skrevet under Domitians styre.¹¹⁴ Titus opplevde altså lignende smiger som sin bror og aksepterte dette med en viss moderasjon (*Tit.*11).

Sveton tonet ned Titus sitt tyranni og blodtørst som leder av pretorianergarden, overdådige fester, bruk av kongelig regalia, forholdet til dronning Berenice og mulig incest i sin

¹¹¹ Idealkeiseren til Sveton er nylig blitt analysert i kontekst av den flaviske familien, Nyløvdal 2009

¹¹² Scott 1975, s51

¹¹³ Et eksempel på dette er alle de tre flavernes ferdigheter innenfor økonomi, kun Titus har dette som et positivt trekk. (*Vesp.*16, *Tit.*8/*Dio.*66.19.3, *Dom.*12) Domitian fremstiller som desperat etter å balansere budsjettene, men Plinius den yngre frikjenner ham for dette og forteller oss at prinsespren alltid hadde en god økonomi (*Pan.*50.5).

¹¹⁴ Scott 1975, s55-60, katalogiserer deres smiger ovenfor Titus.

biografi.¹¹⁵ Titus' gavmildhet og tilgjengelighet stod i hovedfokus og det positive ble sterkere vektlagt. Tilgjengelighet som en verdi hos prinsepsen burde utdypes noe. En god keiser var en prinseps som tok imot råd og delte sine beslutninger, gav tjenester og behandlet alle besøkende likeverdig.¹¹⁶ Titus hadde stor tålmodighet i møte med sine undersåtter og hadde muligens lært dette fra sin far. Titus så på en dag hvor han ikke hadde hjulpet noen som en bortkastet dag, skal vi tro Sveton (*Tit.8*). Domitians fokus på sitt hoff står i strak motsetning til denne praksisen.¹¹⁷ Andre laster som også tilfaller Titus blir anerkjent, men bare som mistanker. Dette tyder på et mønster hos Sveton, hvor gode keisere var mistenkt for brutalitet, mens dårlige keisere ble anklaget.¹¹⁸ Det faktum at Titus gjorde sitt beste for å opprettholde gode relasjoner til senatet, førte muligens til at de også kunne se gjennom fingrene på hans karaktertrekk før han ble prinseps.

Ved Titus' død samlet senatet seg og flere av medlemmene priserte ham høyere enn de noen gang hadde gjort mens han levde, skriver Sveton (*Tit.11*). Dette kan tyde på at den storslagne lovprisningen og smigeren som man finner under Domitian ikke var tilstede under Titus. På den andre siden så er det mulig at han ikke tillot senatorene å utfolde seg like mye som under Nero. Kildene våre hevder at Domitian var glad i all slags smiger (Dio.67.4.2) og dermed er det også mulig å anta at klimaet rundt hoffet var av en annen art enn under Titus. Derimot kan det også brukes til å etablere at det var samtidig senatorisk motstand mot Svetons glansbilde for Titus, siden senatet som helhet først hyller ham ved hans død, og hengir seg til følelsesladete eulogier. Det skal ha eksistert en gruppering som var mot at Titus ble utpekt som Vespasians etterfølger (*Tit.6*). Denne opposisjonen var med stor sannsynlighet også eksisterende når Domitian kom til makten, og han måtte ta et oppgjør med disse når han fikk muligheten. Titus hylles for ikke å ha henrettet noen senatorer, men fikk muligens heller ingen gode påskudd for å gjøre det?¹¹⁹ Et siste moment som kan forklare lovordene fra senatet til Titus er et ønske fra de aktuelle senatorene til å

¹¹⁵ Henholdsvis *Tit.6,7,5,7,10* ("hans ene store synd")

¹¹⁶ Et godt eksempel her er Vespasian, som tilbrakte mesteparten av sin tid Sallusthagen hvor han tok imot de som ønsket å snakke med ham (senator og plebeier) og fikk gode skussmål på grunn av dette (Dio.66.10.4)

¹¹⁷ Tacitus referer til hans villa ved Albanhøyden som en festning. Domitian samlet ofte sitt hoff rundt seg og beslutninger ble tatt der han var, som gjerne var på det berømte villakomplekset utenfor Roma. Senatoren Tacitus kan ikke ha næret varme følelser for denne praksisen. Jones & Milns 2003, s132

¹¹⁸ Jones & Milns 2003, s105

¹¹⁹ Den eneste som eksplisitt nevnes som en konspirator er, selvfølgelig, Domitian (Dio.66.26.2; *Tit.9*). Dog så snakker Sveton om to patrisiere som aspirerte etter makten. Disse ble avslørt og bortvist istedenfor drept. (*Tit.9*) Domitian har muligens kommentert på dette hos Dio.67.2.3; keisere som ikke utmålte straff over andre mennesker var heldige, som kan underbygge at det ikke var noen alvorlige hendelser under Titus.

markere seg ovenfor den nye keiseren. Ved å lovprise Titus kan de ha håpet på å vinne gunst hos den flaviske keiserfamilien.

Dio Cassius påpeker at Titus aldri ville ha blitt elsket så høyt om han hadde hatt et like langt styre som Augustus. Etter Dios mening hadde Titus flaks å takke for sitt omdømme (Dio.66.18.5). Prinsepsens åpenbare likheter med Nero, som mange fryktet da han enda var sin fars medregent, slo ikke ut i full blomst. Å påpeke tidlige likheter mellom Nero og Titus kan derimot føre til klarhet rundt tendensene til sistnevntes prinsipat. Dessverre vil ikke dette føre med seg noen sikre funn og grense mot en kontrafaktisk historieskrivning. Titus og Nero er dog mulige paralleller, og det er mulig å finne likhetstrekk mellom de to. Frykten for en ny Nero var utbredt og ifølge Sveton var dette på grunn av Titus' liknende oppførsel mens han var medregent. Særlig hans hyppige fester som holdt på til langt på natt (*Tit.*7) ville nok vekket sterke minner om Neros lignende utskeielser (*Ner.*27¹²⁰). Dog er det først og fremst deres personligheter som hadde likehetstrekk, og det er disse som blir utgangspunktet her. Å påpeke likheter på dette nivået kan vise sammenhenger mellom deres prinsipat.

Nero avskydde samtlige religiøse kulturer utenom den syriske gudinnens, samt at han ikke hadde noen tro på overnaturlige fenomener utenom en amulett som beskyttet mot konspirasjoner. Neros favorisering av den syriske kulten var derimot ikke dypere enn at han følte det fornuftig å urinere på hennes bilde (*Ner.*56). Skal vi tro dette så brydde ikke Nero seg nevneverdig om det religiøse. Denne påstanden blir derimot motsagt av Tacitus, som hevder at Nero ble redd og fylt av ærefrykt når han entret templet til Vesta (*Ann.*15.36.2). Dette er ikke handlingene til en mindre religiøs person.

Nero var heller ikke uten aspirasjoner om å knytte seg selv til de guddommelige sfære. Den gigantiske statuen av ham selv, oppført i hans gylne hus, var en fremstilling av prinsepsen som *Sol Invictus*¹²¹ og han anså seg for å være en inkarnasjon av Mitras¹²². Dette var et åpenlyst forsøk på å etablere seg som en overmenneskelig karakter, samtidig som det fører med seg hint om en ny form for administrasjon. Sveton forteller også om Neros planer om å utrydde de øverste sjiktene av det romerske samfunnet (*Ner.*43), en handling som ville fjernet alle utfordrere til hans posisjon. Disse opplysningene antyder mot et guddommelig enevelde, særlig når man tar Neros

¹²⁰ Jeg tenker her på Neros tolvtimersfester, som er brukt for å illustrere hans overgang mot å la sine laster få overtaket.

¹²¹ Le Glay, Voisin og Le Bohec 2005, s238

¹²² Sandford 1937, s80

stadig økende autokratiske styre i betraktning. Det er dermed klart at hans regjeringstid var et forsøk på å innføre et hellenistisk styre.¹²³

Det er vanskelig å overføre dette mønsteret direkte til Titus. Man blir hensatt til spekulasjoner om hvorvidt en lengre periode ville avslørt ham som en ny Nero eller en Augustus. For kildene var derimot disse bekymringene tilstede, Sveton attesterer dette (*Tit.7*) og Dio Cassius følger det opp (66.18.3-5) Det er mange indiser, men få sikre bevis som kan gi en fellende dom. Vi må derfor ta disse i betraktning og se tendensene de inneholder. Martial kaller ham like godt *invictus*, en tittel gjerne forbeholdt de guddommelige keiserne og fremmer dermed et bilde av en levende gud (*Spect.20*). Derfor er det ikke uten verdi å trekke noen paralleller med Titus som både en ”god” og ”dårlig” keiser.

Titus’ handlinger i Campania og Roma, hvor han bistod de som var blitt rammet av Vesuvius’ utbrudd, pesten eller bybrannen (*Tit.8*), gir derimot et godt skussmål for å motbevise en påstand om tyranni. Samtidig kan det også brukes til å hevde at disse distraherer ham fra å vise sitt egentlige selv. Under den store brannen i Roma kom også Nero til befolkningens usettelse ved å gi de mange husløse tak over hodene og sørget for billig mat og forsyninger (*Ann.39.2*). Så humanitære handlinger var ikke forbeholdt gode keisere. Uansett kom aldri Titus gjennom den formative perioden, hvor stort sett alle keisere hadde gode relasjoner til senatet. Domitian og Nero er eksempler på at selv dårlige keisere har startet med gode relasjoner til makteliten (*Ner.10, Dom.3* og *10*). Titus skal sågar ha skjerpet seg ved maktovertagelsen (*Hist.2.2*) og inntatt en mer (senatorisk) korrekt oppførsel. Dette inkluderte å sende bort dronning Berenice, samt å bryte av båndene til sine favorittgutter (*Tit.7*). Hva kan så den karakteristikken jeg har skissert fortelle oss om Titus?

Med sitt prinsipat videreførte han i stor grad den religiøse politikken til sin far. Denne gikk hovedsakelig ut på å imitere Augustus hvor det var mulig å finne presedens.¹²⁴ Han oppsøkte Paphosorakelet og fikk befestet sin rolle som fremtidig prinseps i 69 (*Tit.5;Hist.2.4*), og dette ble nok fremstilt i samtidig propaganda like kraftig som Vespasians lignende handling. Tacitus skrev om den flaviske ledelsens spredning av spådommene knyttet til Vespasians skikkethet og hvordan disse ble diskutert (*Hist.2.78*), og noe lignende ble sannsynligvis igangsatt

¹²³ Selv om Nero blir malt som en despot her, så var han uten tvil en protagonist for å bedre imperiets kulturelle profil. Le Glay, Voisin og Le Bohec 2005, s235-236

¹²⁴ Scott 1975, s51 (se også det innledende sitatet)

av Titus med tanke på far og sønns deling av makten. Det er svært sannsynlig at de delte en slik logikk.

Selv om Titus ikke hadde en lang prinsepskarriere, rakk han å markere seg med noen avgjørelser. En av de mest prisede i kildene er hans avgjørelse om å avstå fra å henrette senatorer. Så lenge han var *pontifex maximus* skulle ikke Titus ta liv, skrev Sveton (*Tit.*9). Denne praksisen viste seg så i hans behandling av *maiestas*forbrytelser. Fornærmelser mot døde keisere tillot han ikke å bli hørt, for disse ville hevne seg hvis det var noe substans i *divustradisjonen* (Dio.66.19.2). Titus delte oppfatningen til Tiberius og nektet å se på seg selv som guddommelig.¹²⁵ Videre ble ikke Titus særskilt støtt av fornærmelser mot hans person, da han anså seg selv som hevet over slikt (Dio.66.19.2). Dette er en del av det augusteiske bildet Titus ønsket å forme, og viste ham som en senatorisk privatperson som ikke ble berørt av tanker om egen guddommelighet.

Den religiøse politikken til flaverne blir preget av en gjenopptagelse av keiserkulten og Titus fikk sin far guddommeliggjort muligens så tidlig som 79, i hvert fall ikke senere enn 80 e.vt.¹²⁶ Titus fulgte opp guddommeliggjøringen av Vespasian med å opprette et presteskap og å bygge et tempel. Dette ble ferdigstilt under Domitian som *templum Vespasiani et Titi*.¹²⁷ Plinius den yngre kommenterer derimot at dette var kun for å virke som en sønn av en gud (*Pan.*11.1), og en helhetlig egoistisk handling. *Divus Vespasianus* passer inn i den flaviske bruken av religiøse symboler og forklaringer. Elementene for den flaviske bruken av keiserkulten som en standardisert fremgangsmåte begynner her. Det er stor sannsynlighet for at kulten til *Divus Vespasianus* var planlagt, om enn ikke eksplisitt, så i hvert fall som en følge av den retorikken som ble initiert etter den flaviske revolusjonen. Vespasians dødsleievits¹²⁸ skal ikke brukes for å underbygge en slik påstand, men det er slående at to av fem *divi* blant de første keiserne var flaver.¹²⁹

Alle disse momentene konkluderer med en republikansk posisjon for Titus, dog med en usikkerhet knyttet til hvordan dette kunne ha utviklet seg. En stor grad av dette kommer fra Titus'

¹²⁵ Når Tiberius ble konfrontert med en *maiestas*forbrytelse av ridderen Lucius Ennius, som smeltet ned en sølvstatue av keiseren, valgte han å avstå fra å straffe ridderen (*Ann.*3.70).

¹²⁶ Scott 1975, s40. Numistiske kilder forteller at Domitian fortsatt er *Augusti filius* og ikke *Divi filius* på de første myntene slått i år 80. Derimot så har Aquia Marciabuen i Roma en innskrift fra 79 hvor Titus er *Divi filius*.

¹²⁷ Scott 1975, s44; Richardson 1992, s412

¹²⁸ *Vae puto dues fio* – Kjære vene, jeg blir visst til en gud (*Vesp.*23).

¹²⁹ Her forholder jeg meg til Svetons tolv cæsarer.

ønske om å regjere med senatets gunst. Hans oppførsel før maktovertagelsen maler derimot et noe annet bilde av mannen Titus og hvordan hans prinsipat kunne ha utviklet seg. Disse tendensene lar seg derimot åpenbart spore i den neste flaviske keiserens regjeringsperiode, og jeg skal forsøksvis prøve å trekke en linje mellom de tre og vise hvor det er utvikling og kontinuitet.

En guddommelig monark, Domitian som *dominus et deus*

Domitian begynte sitt prinsipat i 81 e.vt og fikk omsider den makten han hadde hatt ambisjoner om siden sin ungdom.¹³⁰ Prinsipatet hans utviklet seg til å bli det siste kontroversielle forsøket på et guddommelig enevelde. Tidligere hadde Gaius og Nero eksperimentert med denne statsformen, hvor de ville ha en posisjon som offisielt befestet deres makt som absolutt og deres vilje som lov.¹³¹ Nero har jeg kommentert ovenfor, Gaius Caligula burde derimot bli klargjort. Det er visse fellestrekk som deles av stilene på prinsipatene til Domitian og Caligula.

Gaius Caligula var muligens den keiseren som er blitt skildret tydeligst som et monster i de senatoriske kildene. Hans handlinger som prinseps kan ved første øyekast virke som de er utført av en mann med alvorlige psykiske problemer.¹³² I kildene ble Caligula ganske ofte fremhevet som om han krysser grensen mellom menneske og gud. Sveton skriver for eksempel at han insisterte på å bli kalt en gud, utvidet palasset til å inkludere templet til Castor og Pollux og satte opp sitt eget bilde mellom dem, samt at han også inkluderte templet til Divus Augustus i det keiserlige palasset (*Gai.*22). Disse handlingene kan ved første inntrykk tyde på at Gaius har utnevnt seg selv til å være en gud, men dette kan avkreftes. Gaius' handlinger var et resultat av en konstitusjonell strid mellom senat og prinseps. Styrelsesformen etablert av Augustus og videreført av Tiberius skulle nå overføres til Gaius og dette var ikke en prosess som gikk smertefritt. Tiberius hadde etterlatt sitt barnebarn Gemellus og Gaius som arvinger. Dermed kunne ikke den nye keiseren automatisk overta ved hjelp av sin *auctoritas* (slik som Tiberius) og derfor måtte senatet *utnevne* Gaius til prinseps. Prinsipatet ble dermed for første gang en posisjon

¹³⁰ Sveton hevdet at Domitian vurderte å gjøre opprør mot sin bror ved Vespasians dødsfall (*Dom.*2), samt at han utøvde en svært enevoldig makt i overgangsregjeringen med Mucianus (*Dom.*1). Disse påstandene var nok tiltenkt å vise at Domitians maktambisjoner var et tydelig trekk, synlig fra ung alder. Selv om jeg diskrediterer disse, var det klart at Vespasian plasserte ham sist i arverekken åpenlyst.

¹³¹ Gaius' linje "husk at jeg kan behandle hvem som helst slik jeg ønsker" passer særskilt å nevnes her (*Gai.*29)

¹³² Garzetti 1974, s80

i staten som skulle få definerte grenser. Kampen for å finne denne forståelsen har, i Gradels ord, sørget for at Caligula ble ”stamped as a madman ever since”.¹³³

Kildene blir derfor svært farget av dette. Selv om Caligula ikke var en vellykket keiser, det er hans ondskap og blodtørst som taler mest mot ham, så er de påfunnene som virker sinnsforvirrede knyttet til striden med senatet. Gaius planla ikke utnevnelsen av hesten sin til konsul (Gai.55) fordi han var gal, men heller for å vise senatet hvor lite de betydde og hvor redusert deres rolle i romersk politikk hadde blitt. Å diskutere dette ytterligere faller dog utenfor vårt fokus på Domitian her, og det er på tide å vende blikket mot ham.

I år 81 hadde utviklingen gått betraktelig fremover. Stillingen som prinseps hadde forandret seg fra Augustus’ tanke og presedens. Senatet stemte ikke frem personen som skulle styre staten, de bøyde nå av for hærens kandidater og hadde fått en servil holdning med årene. De flaviske keiserne hadde bidratt sterkt dette gjennom sin bakgrunn i og støtte fra legionene. Hver nye keiser hadde ført med seg noe nytt, Gaius hadde understreket den absolutte makten, Claudius utarbeidet et departementsystem og Nero hadde strukket prinsipatets makt mot det kulturelle. Hos flaverne hadde Vespasian fått sin makt fra legionene, mens Titus arvet sin far som den første biologiske sønn. Domitian fulgte nå i arverekken i det som var blitt en markant keiserfamilie. Caligulas forsøk på å ramme inn den absolutte makten han besatt kom nå til å blusse opp igjen, under en prinseps som for alvor ønsket å være en keiser i ordets fulle forstand.

Tittelen *dominus et deus* er et omdiskutert emne knyttet til Domitian. En løsrevet forståelse av denne impliserer at prinsepsen tok det fulle steget fra å være først blant de romerske borgerne til å være deres hersker og gud. Hvorvidt dette var et faktum har blitt utfordret og forsvart i sekundærlitteraturen, samtidig som tittelen er blitt oppfattet som en av de mest tungtveiende årsakene til at Domitian ble så forhatt i sin tid av kildene.

Bruken av dette er beskrevet av Sveton (*Dom.*13) hvor Domitian skal ha sendt edikter som begynte med ”Vår herre og gud beordrer dette utført” og dette ble en vane han fortsatte med.¹³⁴ *Dominus*begrepet førte med seg konnotasjoner til forholdet mellom slaver og deres herre, noe som ville være en uhørt oppførsel for mennesker med selvbildet til senatorklassen i Roma.¹³⁵

¹³³ Gradel 2002, s140-141

¹³⁴ *Dominus et deus noster hoc fieri iubet*. Vane: Flere kilder nevner også dette, Dio (67.5.7), Plinius den yngre (*Pan.*2) og Martial (*Ep.*vii.82.1-5)

¹³⁵ Slavemester: Scott 1975, s112; Jones & Milns 2003, s153. Senatorisk selvbilde: Scott 1975, s103

Plinius' panegyrikk priset Trajan for at han var en prinseps og ingen tyrann¹³⁶ og viser dermed den senatoriske motviljen som mot formodning hadde eksistert under overflaten.

Pussig nok nevner bare Sveton bruken av *dominus et deus* en gang i sin biografi, selv om dette er et svært viktig steg fra prinsipat til et hellenistisk autokrati. Hvorfor gjør han ikke et større poeng ut av dette for å konkretisere Domitians diktatur? En teori som fremsettes av Gradel er at dette var en tittel satt på Domitian av andre, først og fremst hans tjenere og nære medarbeidere. Selve bruken underbygger dette. Tittelen brukes konsekvent i omtale av keiseren, aldri direkte i første person. *Dominus et deus* var heller ikke en offisiell tittel fra senatet, noe som antyder at dette er en sedvane som ble tatt opp av administrasjonen og ikke var en del av Domitians konstitusjonelle/offisielle posisjon. Initiativet til dette kom ikke fra keiseren, men Domitian var sannsynligvis fornøyd med bruken og lot det fortsette. All bruk av denne tittelen var knyttet til kretsen rundt keiseren og må stå for andres regning enn Domitian.¹³⁷

Den mer tradisjonelle oppfatningen av tittelen har blitt knyttet til en endelig overgang fra et prinsipat til Domitians absolutistiske regime.¹³⁸ *Dominus et deus* ble starten på hans enevelde og viser hvordan han da startet med å ta seg stadig økende friheter på bekostning av den romerske staten. Dette vises særlig i de noe senere kildene, som nok baserer seg i like stor grad på Sveton eller lignende ukjente verk og bruker derfor denne hendelsen illustrativt som et viktig vannskille.¹³⁹

Den nyere forskningen på Domitians karakter, personlighet, prinsipat m.m., indikerer at hans aksept for bruken av dette ikke kan ha strukket seg lengre enn en godkjenning av andres bruk. Han kjente for mye til den romerske konstitusjonelle tradisjonen til å kreve en slik offisiell titulatur. Utnevnelsen av seg selv til en levende gud, *deus*, hadde ført til snarlig død for alle keisere med slike ambisjoner, noe som kan ha virket ytterligere avskrekkende.¹⁴⁰ Hadde Domitian virkelig krysset denne grensen og gjort gud av seg, så ville dette ha blitt attestert i enda større grad i innskrifter og monumenter.¹⁴¹

¹³⁶ *Pan.*2.3 "Nowhere should we flatter him as a divinity and a god" (Radice 1969)

¹³⁷ Gradel 2002, s160

¹³⁸ Se Scott 1975, s102-112 for et eksempel, Jones 1992 s108-109 og Le Glay, Voisin og Le Bohec 2005, s274 (Her blir tittelen brukt for å illustrere hvordan Domitian former sin status som gud for å skille seg fra resten av befolkningen).

¹³⁹ Jones trekker frem Eutropius, Aurelius Victor og Orosius. Jones 1992, s 108

¹⁴⁰ Gradel 2002, s142

¹⁴¹ Jones 1992, s108

Derfor blir det lite nyttig å bruke dette begrepet aktivt i et forsøk på å stadfeste noe annet enn tendenser om privat kult og æresbevisninger. Det kan ikke brukes for å påvise at et guddommelig autokrati var etablert, men at tendensene i de uoffisielle kanalene hellet mot tilbedelse og servilitet mot herskeren. Selv om det er bred aksept for Domitians bruk av denne tittelen, forblir dette et uformelt fenomen. For å undersøke naturen av Domitians styre må vi se på andre områder.

Domitians religionspolitikk, stein på stein

Domitians prinsipat viste en keiser som var svært aktiv innenfor den religiøse sfæren av samfunnet. Kildene forteller om en mann som hadde stor respekt for gudene og var svært bevisst på hva som var riktig religiøs praktisk, *religio*. I tiden før han fikk keisertittelen hadde Domitian en karriere som *pontifex* på flere nivåer og var medlem i alle de viktigste religiøse brorskapene.¹⁴² Keiseren var bestemt på at religiøse tradisjoner måtte overholdes og under Domitian ble dette understreket gjennom hans kampanje for å bedre moralen i Roma. Vestalinner som brøt sine kyskhetsløfter ble begravd levende, selv om det var flere tilfeller som viste unntak fra dette prinsippet (*Dom.8*). Domitian skal også ha vært stolt på sine egne vegne fordi han lot vestalinnene få på et annet vis (*Dio.67.3.4*).¹⁴³

Tradisjonelisten Domitian understrekte at gudenes hellighet aldri skulle brytes. Derfor lot han et mausoleum bygd med steiner tiltenkt Jupitertemplet rive og den gravlagte kaste i Tiberen (*Dom.8*). Skal vi tro Dio, slo også Domitian hardt ned på de jødiske ateistene og lot flere bli tiltalt og drept (67.14.2). Det også er i ly av dette en ikke kan akseptere epitetet *dominus et deus* som en offisiell tittel for keiseren som jeg drøftet i forrige underkapittel. Domitian var fra tidlig av svært velutdannet i religiøs praksis og hans prinsipat viste at han tok denne erfaringen med seg.

Det er mye som tyder på at Domitian var mer aktiv på vegne av det flaviske dynastiet enn sin bror og gjorde mer for å etablere sin forgjenger som en *divus*, enn det Titus gjorde for

¹⁴² Le Glay, Voisin and Le Bohec 2005, s261

¹⁴³ Domitians spesielle oppmerksomhet mot vestalinnene kan være relatert til gudinnen Vestas bruk på flaviske mynter som en beskytter av deres dynast (Scott 1975, s52). Derfor kan det være sannsynlig at han også stilte strengere krav til vestalinnenes oppførsel.

Vespasian.¹⁴⁴ Selv om Sveton kommer med sine vanlige nedsettende kommentarer; Domitian gav sin bror ingen anerkjennelse, utenom guddommeliggjøring og snakket nedlatende om ham senere (*Dom.2*). Hva Sveton forsøker med denne korte passasjen er uten tvil å sverte Domitian videre, dog gir ikke denne beskrivelsen en riktig vurdering av forholdet mellom de to. Selv om det ikke var nære relasjoner mellom brødrene¹⁴⁵, gav fortsatt Domitian sin bror den høyeste æren mulig, guddommelige æresbevisninger, og holdt en gripende minnetale ved hans apoteose (*Dio.67.2.6*). Videre kan man ta i betraktning utstedte mynter, statuer og triumfbuen, alle reist under Domitians styre til Titus' ære.¹⁴⁶

Domitian igangsatte et aktivt byggeprogram umiddelbart etter sin utnevnelse til prinseps. Han fortsatte i ånden til sin far, som også var en ivrig byggherre. Særs viktig å kommentere blant Domitians prosjekter er *Templum Gentis Flaviae*¹⁴⁷, et tempel dedikert til den flaviske klanen, også kalt "den flaviske himmelen". Dette skal ha vært et storslagent tempel, som ville fått selveste Jupiter til å beundre dets storslagenhet i poetiske skildringer (*Ep.ix.34*). Rollen dette templet skulle spille var å befeste den nye keiserfamilien i all fremtid. Selv om det flaviske dynastiet kom til sin slutt kort tid etter det var ferdigkonstruert i 95 e.vt.¹⁴⁸, rakk dette templet å bli satt i bruk og bli en akseptert del av Romas bybilde.¹⁴⁹ Templet ble reist i Romas sjette distrikt og var bygget på huset der Domitian ble født. Dette var en klar fortsettelse av hans tanker om sitt eget opphav. Hvis makten var blitt lånt av hans far og bror (*Dom.13*) så ble det naturlig å markere keiserens fødested som senteret for den nye orden.

Formålet med dette templet var å videreføre Vespasian og Titus' arbeid med å fremme prestisjen til *Gens Flavia*. Det flaviske dynastiet fikk med dette et sentralt punkt hvor kulten knyttet til deres *divi* kunne blomstre. Templet til Vespasian og Titus hadde et negativt trekk ved seg; det kunne ikke inkorporere Domitian og de påfølgende flaviske prinsepsene. Et nytt bygg som kunne ta for seg denne rollen ble derfor nødvendig. At *Templum Gentis Flaviae* skulle tjene

¹⁴⁴ Scott 1975, s62, rester fra Domitians byggeprosjekter viser flere bygg dedikert til *Divus Titi*

¹⁴⁵ Aldersforskjell og helt forskjellig oppvekst sørget nok for at det ikke var et sterkt fellesskap mellom de to. Gjennom sin oppvekst var det få muligheter for Domitian til å bli kjent med sin bror, som fikk sin egen oppvekst i de keiserlige sirklene og ble med sin far til Judea og var der frem til Jerusalems fall.

¹⁴⁶ Jones & Milns 2003, s126

¹⁴⁷ *Dom.5*: Templet blir nevnt samtidig som flere prosjekter fullført av Domitian, men ikke kommentert utover dette. Noe som leder meg til å tro at det ikke hadde blitt stengt eller ødelagt under de umiddelbare keiserne.

¹⁴⁸ Dette året etableres på bakgrunn av Martials Epigrammers niende bok og til dels Statius' *Silvae* bok fem; Scott 1975, s66.

¹⁴⁹ Sveton og Dio er begge særs hverdagslige i sin omtale av dette, som tyder på at de hadde en aksept for templets plass i byen. At det inneholdt asken til *Divus Vespasian* og *Divus Titus* må ha sørget for at dets prestisje ble bevart.

de guddommelige flaverne kommer frem ved at det er de døde som ble hedret der. Sveton antyder at dette var et mausoleum for hele den flaviske slekten; da Domitians aske skulle settes til hvile, ble denne tatt til templet og blandet med hans niese Julias aske (*Dom.*17), som dermed allerede var på plass. Hvis Domitian oppbevarte asken til sin niese der, hadde nok også Vespasian, Titus og de øvrige flaverne blitt hentet til dette stedet. Det er ikke utenkelig at Domitian søkte etter å etablere en presedens for et flavisk dynasti som ikke fikk utvikle seg videre.

De skriftlige kildene skrev dog svært lite om dette templet, og det er derfor vanskelig å kommentere videre på bakgrunn av dem. Det er derimot klart at flaverne nå kunne rivalisere julio-claudierne med sitt eget tempelkompleks/mausoleum. Denne duellen var et fokus for flaverne. De måtte konkurrere med julio-claudernes *auctoritas* når de skulle legitimere sin egen makt. Bruken av templet etter Domitians fall er noe uklart men det kan attesteres at mausoleet fortsatt stod i det fjerde århundre.¹⁵⁰

Æringen av de flaviske *divi* tok derimot ikke slutt med *Templum Gentis Flaviae* og templet til Vespasian og Titus. Domitian lot også et ytterligere bygg reise. På *Campus Martius* ble *porticus divorum* reist. Denne satt en ramme rundt to små templer, en hage og et alter dedikert til Vespasian og Titus. Attesteringen av innholdet av dette komplekset er noe vagt, men det er etablert at et av templene var dedikert til Divus Titus. Siden Domitian var byggherren er det derfor en kvalifisert gjetning at det andre templet var tilegnet Vespasian.¹⁵¹ Dette viser igjen hvor ivrig Domitian fremmet kultene til sine flaviske forgjengere.

Domitians byggeprogram var svært ambisiøst og rettet seg mot hele riket. Over de følgende sidene ønsker jeg å skissere noen flere hovedprosjekter i Roma for å skape et inntrykk av størrelsen av det flaviske nærværet i byen. I tillegg til det flaviske templet er det viktig å se på aktiviteten rundt og på forum romanum for å få et bedre blikk på hvordan dette programmet manifesterte seg i hovedstaden. Cæsar og Augustus hadde bidratt til å lette trykket fra Romas administrative sentrum ved å bygge to nye fora på nordsiden av det gamle. Dette hadde ført med seg stor prestisje, som all forskjønning av byen generelt førte til.¹⁵² Augustus' forum viser at utformingen av disse ikke overløt noe til tilfeldighetene. Det var maktarkitektur som var tiltenkt å

¹⁵⁰ Richardson 1992, s181

¹⁵¹ Scott 1975, s62-64; Richardson 1992, s111

¹⁵² Hos Sveton blir dette bevart i *Aug.*29, hvor flere stormenn gledelig restaurerer bygg i Roma på prinsepsens forslag.

imponere og forbause de som kom inn.¹⁵³ Tempelet til Mars Ultor (Hevneren) som stod på dette forumet dominerte plassen.¹⁵⁴ Det var ingen tvil om budskapet fra Augustus. Han var seierherren i borgerkrigen fordi guden hadde stått ved hans side.¹⁵⁵

Vespasian bygde et eget forum nordøst for Augustus sitt. Et religiøst bygg kom også til å dominere dette, fredstempelet. Dette var en parallell til fredsalteret reist av Augustus og fremmet likhetene mellom de to mennene, begge skulle innføre en ny æra av fred under Pax' beskyttelse.¹⁵⁶ Vespasian valgte derimot å etablere en flavisk praksis med monumentale bygg og nøyde seg ikke med et alter. Dermed fikk dette byggeprosjektet en dobbel mening; Vespasian kunne smykke seg med å tilføre byen et nytt forum med et storstilt monumentalbygg, som samtidig trakk klare paralleller til prinsipatets grunnlegger, og etablerte det nye dynastiet som en ny fredsæra. Det første flaviske forumet viste veien for Domitian, som påbegynte to nye. Hans sterke ønske om å bekrefte sin posisjon var muligens motivasjonen til hvorfor han startet to nye, muligens et forsøk på å doble Augustus' prestasjon?

Det første av disse to er blitt kjent som forum transitorium eller Nervas forum, da hans etterfølger ferdigstilte komplekset og dedikerte det. Dette forumet ble plassert mellom foraene til Augustus og Vespasians og mellom *Suburaslummen* og forum romanum, derav navnet. Forumet var av en mindre art enn dets større naboer, men ville uansett tilføre keiseren *auctoritas* for å gjøre kommunikasjonen i byen enklere. Han reiste også et tempel til Minerva og fortsatte å fremme henne som sin personlige skytgud.¹⁵⁷ Domitians fokus på denne gudinnen fortsatte med dette forumet og selv om kultstedet ikke dominerte like mye som naboforaene, var det ikke til å skjule at Minerva fikk en stadig større rolle. Hans favorisering av gudinnen kan tyde på et ønske om å kopiere julio-claudernes Venus' stilling.

Forumet hadde også en statue av Janus, og hans fire ansikter var vendt mot forumets innganger, noe som understreker at dette skulle være det arkitektoniske sentrum i foranlegget.¹⁵⁸ Tilstedeværelsen av hans statue med fire ansikt var mest sannsynligvis et spill på at

¹⁵³ Hannestad 1988, s87

¹⁵⁴ Hannestad 1988, s85

¹⁵⁵ Augustus fjernet i sin tid Neptun fra et års offergaver og tok bort hans bilde fra prosesjonen (av alle gudene) i sirkus (*Aug.*16). Dette viser nyttetenkningen rundt de romerske gudene og hvordan de kunne straffes.

¹⁵⁶ Le Glay, Voisin and Le Bohec 2005, s264

¹⁵⁷ Hannestad 1988, s140-141

¹⁵⁸ Richardson 1992, s168

forumet koblet sammen fire forskjellige retninger og var et sentrum. Janus var tross alt inngangsdørens gud.¹⁵⁹

Domitians andre påbegynte forum er i dag bedre kjent som Trajans forum. Det er mulig å antyde at det var under ham at de første fundamentarbeidene ble påbegynt (*Caes.*13.7), men at Trajan videreførte ideen og finansierte det ved hjelp av inntektene fra erobringen av Dacia¹⁶⁰. Kildene gir ikke belegg for noe mer angående opprinnelsen til dette forumet, men Domitians planer er derimot interessante. De viser en iver etter å gjenskepe bestrebelsene til Cæsar og Augustus, og dette føyer seg inn i flavernes generelle politikk for å befeste sitt nye dynasti. Samtidig som flaverne viste kontinuitet i sin forbygging fra det første dynastiet, ble det religiøse fokuset skiftet fra julio-claudernes guddommer og over til nye patronguder for flaverne. Prinsippene fra opprettelsen av prinsipatet er sterkt til stede, med kosmetiske endringer.

Den flaviske struktureringen av bykjernen strakk seg lengre enn opprettelsen av nye fora, den grep også kraftig inn på selve forum romanum. Langs akse Jupitertemplet til Colosseum kan det trekkes frem en rekke av bygninger og monumenter som ble reist av flaverne. Jupitertemplet ble gjenreist av dem etter at det brant ned til grunnen under det flaviske kuppet.¹⁶¹ Vespasian bidro selv ved å symbolsk ta det første spadetaket. Dette bygget overgikk alt av tidligere bygg når det kom til ekstravaganse, flaverne sparte på ingenting når de skulle ære Roms mektigste guddom. Bare på taket skal Domitian ha brukt 288 millioner sestetier for å dekke det med glitrende plater, noe som ville ført til at templet skinte i solen med en glans som var synlig fra resten av byen.¹⁶²

Ved foten av Capitol ble templet til Vespasian og Titus reist vis-à-vis templet til Saturn og Concordia. Saturn var beskytteren i romersk mytologi og en adoptert gresk gud som hadde søkt tilflukt i Latium hos romerne. Han representerte en gullalder i tiden før de puniske krigene samt at han ble sett som en jordbruksgud.¹⁶³ Det er også et påfallende at Vespasian, viden kjent for sin økonomiske sans (gjerrighet), hadde sitt tempel vis-à-vis statens skattekammer. Concordia var gudinnen for avtaler, forståelse og ekteskapelig harmoni, som en keiserlig ”verdigid” ble hun

¹⁵⁹ Price & Kearns 2003, s293

¹⁶⁰ Hannestad 1988, s152. Lancaster (1998) presiserer at selv om grunnarbeidet ble påbegynt under Domitian var det mye arbeid som gjenstod for å realisere planene til Trajan.

¹⁶¹ Hvor de flaviske lojalistene (inkludert Flavius Sabinus og Domitian) ble presset til Capitolhøyden av Vitellius’ tropper og blodige kamper fulgte (*BJ.*4.11.4).

¹⁶² Jones 1992, s92

¹⁶³ Hjortsjø 1982, s83-84: Hans festival, *saturnalia*, kan minne om vår moderne julefeiring og var en fest som snudde de sosiale rollene opp ned. Slave ble herre for en dag og det var en tid for festiviteter.

også viktig for å understreke varigheten av prinsipatet.¹⁶⁴ Vespasian og Titus' tempels plassering ved disse, og ved foten av Capitol, virker derfor svært gunstig. Vespasian og Titus kunne dermed assosieres med kontinuitet og beskyttelse av staten, samt at de stod Jupiter nær. Plasseringen av deres tempel har blitt oversett i sekundærlitteraturen og ikke ilagt sterk nok tyngde i min mening. Når det plasseres i sammenheng med andre monumenter i området, blir det klart at templets posisjon nok ikke var tilfeldig.

Nedenfor Saturntemplet stod den 18 meter høye rytterstatuen av Domitian. Denne ble smeltet ned umiddelbart etter minneforbannelsen mot ham, av hevngjerrige senatorer. Statuens plassering utenfor senatsforsamlingen sendte en klar beskjed om keiserens dominans. Fra kildene vet vi at den var ladet med symbolikk; ansiktet var fylt med en fredlig ro som signaliserte sikkerheten til den romerske staten, den høyre hånden manifesterte usårlighet og under den ene hoven til hesten lå et hode til de beseirede germanerne. Domitian var den seirende keiseren og garantisten for *Pax Romana*.¹⁶⁵

Videre langs Via Sacra stod templene til Divus Julius, Castor og Pollux (med Divus Augustus på baksiden), samt triumfbuen til Augustus, tempelet til Vesta med den evige flammen og embetshuset til *pontifex maximus*. Etter disse kommer Titusbuen. Dens plassering blant alle disse symbolske og viktige byggene tjener den samme funksjonen som templet til Vespasian og Titus, da den assosierte flaverne med disse gjennom sitt nærvær. Det er også verdt å merke seg det religiøse aspektet ved buen. Det berømte relieffet fra Vespasians og Titus' triumf hvor skatter fra det jødiske templet ble båret i prosesjon, viser hvordan de romerske gudene beseiret jødernes ene.

Selve forum romanum ble dermed innkranset av flaviske monumenter. Det var ikke mulig å overse Domitians ridderstatue, å ikke anerkjenne Vespasians kultstatue på vei til Capitol eller å bli minnet om flavernes triumf og militære bragder på vei mot Colosseum.

Ved enden av denne aksene stod Colosseum og viste hele Romerriket flavernes betydning for byen. Amfiteateret var det største av sitt slag i den romerske verdenen og var et bygg beregnet på å behage befolkningen i Roma. Det ble konstruert på tomten til Neros gylne hus og hadde dermed en klar beskjed om distansering fra det forrige regimet. Hvor Nero laget sitt private

¹⁶⁴ Hannestad 1988, s130 påpeker at programmet knyttet til dyrkelsen av personifiserte kvaliteter fortsatte under flaverne for å heve dem ytterligere mot det guddommelige. Disse guddommene var blitt nært knyttet til prinsipatet.

¹⁶⁵ Hannestad 1988, s139-140

univers, bygde flaverne et monumentalt bygg for å glede sine medborgere. På det samme området ble også Titus' bad bygd og tempelet til Claudius gjenreist. Nero hadde rekvirert landet til å reise *domus aurea* og latt bygget trenge inn på templets mark.¹⁶⁶

Palasskomplekset som Domitian lot bekle palatinerhøyden ble også en viktig ny komponent av den flaviske påvirkningen av dette området. Dette bygget understreket keiserens nye posisjon. Det nye keiserlige palasset viste at prinsipatet beveget seg ytterligere bort fra sitt republikanske opphav under Domitian.

De tidligere flaverne holdt til i *domus aurea* og hadde benyttet seg av noe av dette bygget som et keiserlig residens. Titus sitt bosted har blitt identifisert som Neros gylne hus og Vespasian hadde også dette tilgjengelig til seg, men han foretrakk sallusthagen.¹⁶⁷ Neros palass hadde blitt innvidd og var mulig å ta i bruk (*Ner.31*), om enn noe uferdig. Domitians ønske om et selvstendig prinsipat krevde dermed at han konstruerte et passende sted å bo for seg selv og dette ble det todelte palatinerpalasset *domus Augustana/domus Flavia*. Henholdsvis den offentlige delen av palasset og keiserens private bolig.¹⁶⁸

Palassets dimensjoner var ifølge Statius verdige for Jupiter og de andre gudene gledet seg over at Domitian endelig kunne bo slik hans status krevde (*Silv.iv.2.2*). Jones & Milns oppsummerer størrelsen på det keiserlige palasset til 40 000m², ankomsthallen målte 23,5x32,5 meter med en høyde på 27,5m.¹⁶⁹ Plutark omtalte dette bygget som en sykdom av et bygg, med midasfantasier om å gjøre alt til gull eller stein (*Vit.Pub.15.5*). Fra Sveton hører vi at en av hallene var dekorert med blankpusset stein som gjorde at keiseren kunne se bak sin rygg (*Dom.14*), mens Plinius d.y. kaller *domus Augustana* et hemmelig kammer hvor Domitian trakk seg tilbake for å hate menneskeheten (*Pan.49*). Domitian selv refererte til sitt soverom som sin guddommelige seng (*Dom.13*).

Den romerske keiseren var ikke lenger en *imperator*, men en hellig person. Dette reflekterte seg i arkitekturen, stor luksus, monumentale størrelser og prakt var ikke lenger nok. Derfor måtte Domitians sjefsarkitekt Rabirius reise et passende bygg. En allmektig keiser krevde

¹⁶⁶ Hannestad 1988, s122-123

¹⁶⁷ Warden 1981, s277. En parallell kan trekkes til Colosseum som ble innvidd av både Titus og Domitian. Macdonald 1982, s47; hevder derimot at Titus "seems to have lived in the *domus Tiberiana*".

¹⁶⁸ Macdonald 1982, s49

¹⁶⁹ Jones & Milns 2003, s158-159

sin makt reflektert i sin *domus*. Maktarkitekturen ble også nyttig for å fremstille Domitian i hans ønskede lys.¹⁷⁰

Slike byggeprosjekter viste ambisjonene til Domitian på vegne av seg selv og flaverne. *Gens Flavia* sin *gloria* økte kraftig som et resultat av det svært aktive programmet til Domitian. Det var hans fortjeneste at religionspolitikken til flaverne virker såpass helhetlig. Hans lange styre befestet deres posisjon ytterligere og gav gode muligheter for å fremheve likhetene mellom far og sønnes styre. Domitians forsøk på å fremme seg selv reflekterte også tilbake på dynastiet som en helhet, da mange av byggene var tilegnet kultene til de flaviske *divi* og den hellige auraen til familien. Domitian staket ut en retning som inkorporerte maktbegrunnelsene til Vespasian. Var far valgt av gudene til å bli keiser, delte også sønnene denne æren. Som en slektning til to *divi* hadde han også en tyngde ulikt de tidligere keiserne Dette ble også videreført under Trajan som gav begge sine fedre *divistatus*.¹⁷¹ Domitian hevdet sågar at han ikke arvet tronen, men at han fikk den tilbake etter at hans to forgjengere hadde lånt den (*Dom.13*). Det var han som hadde gitt dem *imperium*, ikke senatet.

Under Domitians styre sverget man ved Jupiter, *Divi* Augustus, Claudius, Vespasian og Titus, den levende keisers *genius* og *di penates*.¹⁷² Her ser man nok et bevis på hvordan flaverne ønsket å befeste sin posisjon ved å bruke de gode keiserne fra julio-clauderne til å lage en sammenhengende rekke med *divi*. Dette viste befolkningen at flaverne var deres rettmessige keisere, ordinert av gudene og med godkjenning fra Divus Augustus og Claudius. Nero ble nedspilt og marginalisert som vi har sett tidligere, selv om det var fra Nero Vespasian mottok stillingen han brukte til å ta makten fra. Det var viktig å distansere seg fra Nero og befestet hans minne som en dårlig keiser.¹⁷³ Mens Vespasian hadde gjenoppbygd Claudius' tempel, fortsatte Domitian å bruke han som en av gudene knyttet til sitt prinsipat. Siden Nero hadde forsøkt å diskreditere Divus Claudius, understreket flaverne samtidig at de hørte med til de gode keiserne siden de æret dem og overså "despoter".

¹⁷⁰ Macdonald 1982, s71

¹⁷¹ Le Glay, Voisin and Le Bohec 2005, s288; *Pan.11*; Mattingly 1980 (Vol.2), s43

¹⁷² *Lex Irnitana.26* i Aldo 2007, s95; Scott 1975, s61

¹⁷³ Vespasian og Nero hadde vært en del av det samme politiske miljøet og jobbet mot de samme målene. Sanford 1937, s83. Nero blir skildret som en slags messias som skal vende tilbake, så det var ikke et udelt negativt bilde av Nero i hans samtid. Den falske Nero klarer ganske raskt å tiltrekke seg en mindre hær og mange etterfølgere når han står frem under Titus (Dio.66.19.3).

Geniustilbedelsen kom altså tilbake og den levende keiseren ble nå inkludert i eden. Dette hadde blitt avskaffet under Vespasian, mye på grunn av at det hadde vært en del av Neros upopulære prinsipat.¹⁷⁴ Vespasians retur til augusteiske prinsipper sørget derfor for at denne praksisen ble avvirket, det var ikke god republikansk skikk å tilbe levende menn slik. Tilbedelsen av *genius* var forbeholdt slaven i et hushold og derfor svært stigmatiserende i Roma. Samtlige hadde en *genius* knyttet til seg, men kun de fornemmeste ble æret, og det innebar en dominerende rolle ovenfor den som gav offer.¹⁷⁵ Det var en kraftig maktrelasjon som Domitian etablerte, hvor han ble en allmektig hersker. Tilbedelsen av *genius* fører med seg en underdanig stilling for de som utførte handlingen. Domitians rolle som *pater familias* for hele Romerriket sørget for at hans absolutte makt ble understreket. *Geniustilbedelsen* vil bli videre diskutert i siste kapittel, da dette er en markant del av keiserkulten under Domitian og et naturlig sammenlikningspunkt med julio-clauderne.

Nærværet av *di penates* gav en ekstra tyngde til Domitians makt. Penatene var en persons forfedre som var blitt skytsguder for husholdningen.¹⁷⁶ Ved å sverge ved disse kom eventuelle ulydighet mot keiseren til å gå mot en persons egne husguder. I kombinasjon med Domitians *genius* ble sverging ved penatene en kraftig kombinasjon, hvor troskap blir etablert ved hjelp av både keiserens og egne personlige guddommeligheter.

Domitians styre skilte seg ut blant flaverne på grunn av hans åpenbare absolutistiske tendenser, og på mange måter så var dette et gjensyn med Neros styre. På grunn av hellenistiske trekk jeg skal komme nærmere inn på nedenfor, er det naturlig å plassere den siste flaveren sammen med Julius Cæsar og Nero etter idealtypene etablert i forrige kapittel. Domitian styrte med absolutt makt, han holdt sitt hoff utenfor Roma og styrte åpenlyst uten senatet. Hans person ble gjenstand for tilbedelse og Roma ble fylt av hans statuer og andre æresvisninger. Dette hadde Roma sett før, men Domitian tok det et steg videre.

En forbindelse mellom Nero og Domitian som burde bli belyst er deres felles fasinasjon for det greske. Ser man på Neros prinsipat, så var det gjerne hans fremtoning som har sørget for å fremme en sammenligning mellom de to. Sveton beskrev Nero som uforskammet i utseende og valg av klær, og at han tok til seg greske impulser ved sitt besøk til Hellas (*Ner.51*). Videre valgte

¹⁷⁴ Gradel 2002, s189-190

¹⁷⁵ Gradel 2002, s190; Price & Kearns 2003, s277

¹⁷⁶ Price & Kearns 2003, s414

han å ikle seg en gresk kappe med gullstjerner over en lilla drakt i en offisiell prosesjon (*Ner.25*). Neros fasinasjon for det greske strakte seg også utover den fysiske fremtoningen. Domitian er blitt fremstilt kledd på den greske måten da han overvar en festival i Jupiters ære (*Dom.4*), med en gresk toga som var lilla og en gullkrone som var dekorert med bildene til Jupiter, Juno og Minerva. For Domitians vedkommende kan den greske bekledningen forklares med at festivalen inneholdt betydelige greske innslag (poesi, talekonkurranse på gresk og lyrespilling) og at han derfor ville speile dette. Neros påkledning er derimot direkte uvanlig dersom hendelsen skal betraktes; han skulle motta sin hyllest, *ovatio*, og brøt klart med den tradisjonelle togabruken for mottagere.¹⁷⁷ Jeg finner derimot begges klesvalg å være symptomatisk for et større fenomen knyttet til naturen av deres prinsipater. Begge to har blitt ansett som tyranner som har undertrykket Roma. Fellestrekket som veier tyngst mellom de to er geniustilbedelsen de ønsket av seg selv i Roma. Dette ville ikke vært uvanlig i Hellas, hvor borgerne var vant med tilbedelse av sine ledere som guddommelige, samt med å tildele dem heltekult.¹⁷⁸

Likhetene mellom Nero og Domitian strekker seg derimot forbi fremtoningen. Begge regentene fikk egne måneder oppkalt etter seg; Nero fikk april av Senatet (*Ann.14.1*), mens Domitian påberopte seg september og oktober til sin ære (*Dom.13*).¹⁷⁹ Tidligere herskere som gjorde dette var Julius Cæsar som fikk sin fødselsmåned dedikert til seg selv (*Dio.44.5.2*) og Augustus som oppkalte måneden *Sextilis* etter seg selv¹⁸⁰. Tiberius avstod derimot fra en slik ære¹⁸¹, det samme gjorde Claudius og Vespasian (som delte Tiberus' holdning om å følge *moderatio*). Å få sine egne måneder i året var unektelig en stor ære, da dette først og fremst var knyttet til guddommelige æresbevisninger. Domitians to måneder listes derfor av Sveton sammen med andre guddommelige ærer keiseren mottok. Ingen av disse ble beholdt etter Domitians død.¹⁸²

Senatets forsøk på å blidgjøre sin keiser førte til at både Nero og Domitian ble tilbudt statuer av edle metaller til sin ære på vegne av senatet. Nero valgte å takke nei til dette tilbudet,

¹⁷⁷ Korrekt praksis ved triumfer tillot triumfatoren å ha en lilla toga med gulldekorasjoner, mens en som mottok en *ovatio* måtte entre byen til fots i en toga praetexta. Hornblower and Spawforth 2003, s1554, 1084

¹⁷⁸ Fishwick 1987, s3-5

¹⁷⁹ Henholdsvis gitt de nye navnene *Germanicus* og *Domitianus*. Jones & Milns 2003, s155.

¹⁸⁰ Folket ønsket å bruke september, men Augustus valgte denne, siden det var i *sextilis* han hadde først blitt konsul og vunnet mange slag. (*Dio.55.6.6*)

¹⁸¹ Tiberius minnet senatet om at de ikke kunne gi en måned av året til hver nye prinseps, skulle de utvide året? (*Dio.57.18.2*)

¹⁸² Jones & Milns 2003, s154-155

men var trolig knyttet til betydningen av disse gylne statuenes plassering på offentlig mark. Han ville dermed ha godkjent seg selv til gud på lik linje med Jupiter, da offentlig kult var den eneste aksepten på en statsgud i romerriket. Den 26m høye statuen av Nero i *domus aurea*, forteller oss dog at Nero ikke var redd for å nære tanken om sin egen guddommelighet. Kildene forteller at etter Domitians død, kunne Nerva smelte om så store mengder med statuer, og at han fikk en betydelig inntekt (Dio.68.1). Dette tyder på at Domitian hadde ignorert Neros bekymringer, men det er ikke kilder som viser dette.

Det er derfor ingen overraskelse at Juvenal fremhever Domitian som en skallet Nero. Dette hentyder til at det var mange likheter mellom de to.¹⁸³ Sannsynligvis gjaldt dette deres status som dårlige keisere, men det er fullt mulig å basere dette på deres forkjærlighet for det greske. De hellenistiske trekkene går hånd i hånd med en fasinasjon for alt østlig; gresk, persisk eller egyptisk. Domitians hang til østlige elementer vil bli videre utforsket i neste kapittel. Da blir den flaviske klanens koblinger og følelser for de østlige provinsene undersøkt.

For å oppsummere så er det gjennom keisernes byggeprogram at vi prinsipielt kan se utformingen av en flavisk religionspolitikk. *Templum Gentis Flaviae* sin rolle kan ikke undervurderes som et sentrum for den nye familiens verdensbilde. Den religiøs-politiske betydningen av forumbyggingen og assosieringer mellom keiseren og guder langs Via Sacra, viser at det var en stor grad av utforming mot en ny herskerstil. Domitian tok dette til et nytt nivå, en utvikling som kan spores fra Vespasians første store byggeprosjekt. Nedenfor vil jeg undersøke Cancellariarelieffene for å forsøke å nyansere min påstand om Domitian som en hellenistisk gudekonge.

Cancellariarelieffene

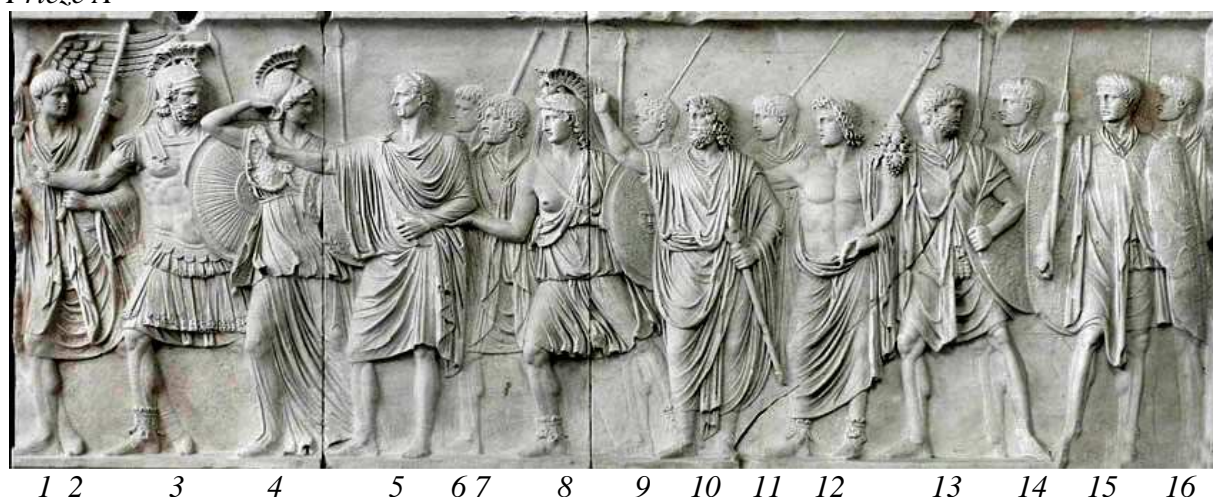
Mellom 1937 og 39 ble to relieffer av flavisk opphav funnet under Palazzo della Cancelleria, i en grav som var blitt omgjort til et oppbevaringssted for steinhoggerverksted i området.¹⁸⁴ Disse relieffene har blitt referert som Frieze A og B i litteraturen knyttet til funnet, og jeg vil benytte meg av disse benevnningene her for å unngå forvirring hos leseren. Jeg vil begynne med en beskrivelse for å skape en bedre forståelse av hva disse relieffene forestiller.

¹⁸³ Domitian ble skallet og lot håret sitt bli gredd fremover for å dekke over dette. Jones & Milns 2003, s107

¹⁸⁴ Last 1948, s9, men først og fremst Varner 2004, s120. Eieren av graven var en viss Aulus Hirtus

Ingen av de to relieffene er komplette, Frieze A mangler den venstre steinplaten, mens nummer to fra venstre mangler for B. Det lar seg ikke med fullstendig sikkerhet fastslå deres lengde på grunn av disse manglene, men det er blitt antatt at de ikke kan ha vært lengre enn rundt seks meter, som er et sikrere tall for B. Høyden er derimot identisk, begge er to meter. På grunn av disse likhetene i størrelsesorden og funnsted så antas det at dette er verket stammer fra ett verksted eller en enkelt artist og at de to muligens er en helhet, og minimum et felles par.¹⁸⁵ Sidekantene på relieffene indikerer også at de sannsynligvis hadde enda et par og at de dermed var tiltenkt å dekke veggene til et firkantet byggverk.

Frieze A

Frieze B

Domitian Vespasian

¹⁸⁵ Last 1948, s9

Muligens var relieffene tiltenkt å dekorere Domitians tempel til *Fortuna Redux*, men formålet til disse relieffene avhenger av hvilken rekke med argumentasjon man følger.¹⁸⁶ Jeg kommer til å presentere to ulike syn fra henholdsvis Hugh Last og Eric Varner knyttet til innhold, formål og bruk av relieffene. Det sterkeste fokuset vil ligge på frieze A, mens frieze B vil få en noe mindre analyse. Dette på grunn av frieze A sin klare sammenheng med hva denne oppgaven forstår som flavisk religionspolitikk.

Frieze B skildrer gjensynet mellom Domitian og Vespasian etter sistnevnte ankom Roma ved slutten av borgerkrigen, en *adventus*.¹⁸⁷ Det er plausibelt at Domitian her ønsket å understreke sine relasjoner til (*divus*) Vespasian. Videre er det mulig at relieffet har overlevd på grunn av prinsepsens unge alder i skildringen, og at denne fremstillingen dermed var noe lettere å akseptere. Det at frizen viser en markant flavisk episode er også et godt argument for hvorfor denne ble bevart. Møtet mellom Vespasian og Domitian kunne ikke overføres til senere eller tidligere keisere. Vespasians ankomst i Italia var en viktig begivenhet som ikke kunne løsrives fra den første flaveren.

Det er verdt å merke seg figurene til venstre og høyre for Domitian, som henholdsvis er senatets og det romerske folks *genius*.¹⁸⁸ Hannestad identifiserer de som tilstede for å ønske Vespasian velkommen til Roma, som også er det tradisjonelle synet på deres rolle.¹⁸⁹ Det er mulig å se disse i en annen sammenheng, i kontekst av Domitian istedenfor Vespasian. Domitian er den som står i fokus på dette relieffet. Vespasian henvender seg til sin sønn og ikke omvendt. Dette blir synliggjort ved Vespasians hånd på Domitians skulder og sistnevntes passive holdning. Byen og folkets *genius* sine roller kan da sannsynliggjøres som noe annerledes enn Hannestads forslag. Disse omkranser ikke den nye keiseren, men en av hans arvinger. Domitians påstand knyttet til at han hadde gitt *imperium* til Vespasian og Titus, som de hadde returnert (*Dom.13*), kan begrunne en slik tolkning. Begge vender seg i retning Vespasian, hvilket indikerer at de kom i følget til Domitian, men ikke nødvendigvis at dette bare var som en følge av felles reisemål. Deres nærvær her forsøker å begrunne keiserens påstand om egen makt. Flavernes suksess hadde fulgt Domitian og ikke kommet som en følge av Vespasian og Titus' ferdigheter. Domitians markeringsbehov kjente ingen grenser.

¹⁸⁶ *Fortunatemplet*: Last 1948, s14

¹⁸⁷ Last argumenter for at dette kan dateres til sommer/høst i år 70, Last 1948, s10. *Adventus*: Hannestad 1988, s133

¹⁸⁸ Hannestad 1988, s135

¹⁸⁹ Hannestad 1988, s136

Behandlingen av Frieze A begynner med en katalogisering av karakterene som er avbildet: 1 er den venstre vingen til seiersgudinnen; 2 viser en liktør med øksen hvilende på skulderen (enda en liktør er synlig i kanten av frieze a, men da bare med sin øks og skulder); 3 Krigsguden Mars; 4 er Domitians skytsgudinne Minerva; 5 keiseren Domitian/Nerva; 6 og 7 er to nye liktører; 8 Gudinnen Roma; 9 en soldat med spyd; 10 *Genius Senatus*; 11 soldat; 12 *Genius Publicus*; 13-16 er flere militære figurer som representerer hæren.¹⁹⁰

Nervas hode er feilproporsjonert i forhold til resten av figurens kropp og hele relieffet forøvrig. Dette er synlig ved et enkelt studie av relieffet. Domitians hårfrisyre er sågar fortsatt fullt synlig og hans lokker er markante. Varner spekulerer i om dette har en sammenheng med Nervas død, allerede etter femten måneder som prinseps. Det var dermed ikke nok marmor igjen til en tredje endring og relieffet ble lagret i håp om at noe kunne brukes senere.¹⁹¹ Jeg finner dette meget plausibelt.

Det er for lengst blitt anerkjent at dette portrettet er en omarbeidelse fra Domitian til hans umiddelbare etterfølger Nerva.¹⁹² Domitians *damnatio memoriae* sørget for at hans portretter ble fjernet fra alle offentlige og private steder. Mange av disse ble senere brukt som basis for påfølgende keiseres portretter og statuer.¹⁹³ Så mange som 82% av Nervas statuer er omgjorte domitianske verk.¹⁹⁴ Ifølge Varner antyder antallet statuer og byster som ble samlet inn på vegne av senatet, at det var mulig for senere keisere så langt frem som Konstantin å benytte seg av Domitians forhatte åsyn.¹⁹⁵

Detaljer knyttet til frieze A og Domitians/Nervas portrett

¹⁹⁰ Last 1948, s9; Varner 2004, s119

¹⁹¹ Varner 2004, s120

¹⁹² Se Varner 2004, s119 for relieffet og s112-113 for avslørende kjennetrekkn knyttet til bearbejdet statuer som har vist seg å være Domitian.

¹⁹³ Varner 2004, s4. Økonomiske hensyn og ressursmangel, samt ideologiske årsaker (s25) var de motiverende faktorene for gjenbruk av tidligere keiseres portretter. Gaius ble til Claudius, Nero til Vespasian og Domitian til Nerva/Trajan, disse var de vanligste tilfellene ifølge Varner.

¹⁹⁴ Varner 2004, s115

¹⁹⁵ Varner 2004, s124

Rundt Nervas hode kan en klart se skader som ble påført under ommeislingen. Disse kan følges rundt den fremre delen av hodet, og antyder samtidig størrelsen til originalen. Domitians adamseple var lite markant, mens Nerva var den rake motsetning med et meget klart adamseple.¹⁹⁶ På relieffet ser man et mindre tilfelle av denne anatomiske detaljen, og det er tydelig at adamseplet ikke er særdeles fremtredende.

Frieze A skildrer altså en episode fra Domitians liv, og dette var lenge ansett å være en form for *profectio*, altså avreisen til et militært felttog. Derimot burde ikke dette tolkes som en ren form for *profectio*, men heller en ny form for propaganda. Dette argumenterer Last mot på grunnlag av følgende argumenter: Hvis relieffet hadde representert en ren *profectio* så hadde denne handlingen vært å finne hos begge prinsepsene som har vært med i bildet. Domitian deltok i fire ekspedisjoner, men Nerva hadde ingen. Derfor må dette være noe annet og han vender sin oppmerksomhet til figurenes stillinger. Figur 5 (Domitian/Nerva) har en markant immobilitet når den blir satt opp mot figurene 3, 4 og 8, som alle har en helning på åtte grader mot venstre. Prinsepsen blir drevet frem av Mars, Minerva og Roma mot et felttog (mest sannsynlig hans første, da det ikke er noen referanser til noen av de påfølgende). Dette blir skildret som alt annet enn en vanlig hendelse, men snarere guddommelig påvirkning og deres vilje som blir utført. Dette sannsynliggjør ifølge Half at dette er et uttrykk for en legitimering av inngåelsen av en krig i form av en *profectio*.¹⁹⁷

Varner betrakter derimot ikke relieffet som en gjenskapelse av noen form for *profectio*. Ifølge hans teori skulle Cancelleriarelieffene dekorert templet til Fortuna Redux på Campus Martius, og siden dette bygget ikke stod klart ved mordet på Domitian, forble de ubrukt. Varners innvendinger mot *profectio*tolkningen av relieffene tar utgangspunkt i Minervas rolle. Hun er for aktiv i sin oppmuntring av Domitian, og presser ham frem med hånden sin. Dette ville, ifølge Ghedini (Som Varner viser til i dette tilfellet), ikke Domitian ha akseptert som en følge av hans egne tanker om sin storslagenhet. Ghedini foreslår også at frieze A beskriver seieren over Sarmitanerne i år 93 e.vt, som ikke ble feiret med en full triumf, men med en dedikasjon av seieren til Jupiter. Denne tolkningen forutsetter nærværet av Jupiter i den manglende delen av relieffet, noe Ghedini argumenterer for. Ifølge denne teorien leder Minerva keiseren mot Jupiter, og at keiseren blir omkranset av disse viktige gudene. Mye tyder dermed på at frieze A skildrer

¹⁹⁶ Varner 2004, s115

¹⁹⁷ Last 1948, s12-14; Hannestad forholder seg også til frieze A som en *profectio*; Hannestad 1988, s136

en form for triumf og hjemkomsten fra et felttog. Soldatenes våpen, seremonielle skjold og spyd, underbygger dette. Deres plassering på Campus Martius må derfor bli satt i relasjon med ruten til ordinære triumfer, som passerte gjennom dette området.¹⁹⁸ Det er derfor mulig å fremme en påstand om relieffenes funksjon som evige triumfer på templet til Fortuna.

Uansett tolkning av opphavet og bruken av relieffene, så viser innholdet en tradisjonalistisk keiser, som var sterkt opptatt av å bruke de kjente og konvensjonelle romerske gudene. Her er det ingen nye guder. Derimot så er det et viktig poeng knyttet til Domitians rolle i begge relieffene, hans sentrale plass blant både mennesker og guder er markant. I frieze A står keiseren mellom flere guddommeligheter som alle er vendt i hans retning, en fremstilling som fokuserer på Domitians samhandling med gudene. Dette er først og fremst et forhold dominert av keiseren, da det er han de ser til og ønsker å påvirke. Det er ikke prinsepsen som føyer seg etter et guddommelig krav. Frieze B viser keiseren som lederen av romerne, og at hans rolle i den flaviske maktovertagelsen var sentral. Plasseringen av folkets og senatets genius er avgjørende for å vise at Vespasians rolle var en midlertidig affære. Når Sveton hevder at Domitian kommer med sin frekke påstand om å få returnert et bortlånt *imperium*, så er det en viss hevd i frieze B for at Domitian brukte dette aktivt i sin propaganda.

Den konservative fremstillingen som preger bildene brytes av en fremstilling av keiseren som et sentrum for all makt, både blant guder og mennesker. Domitians ønske om å utvikle prinsipatet i en klarere autoritær retning underbygges av disse fremstillingene av ham. Prinsepsens makt er i denne konteksten på linje med guder som Mars og Minerva, og den eneste som ikke blir vist i en relasjon til keiseren er Jupiter. Hans fravær fra relieffene, i den formen vi har de overlevert, kan antyde at det var kun *Jupiter Optimus Maximus* som stod over keiserens person. Fraværet til den mektigste guden i det romerske panteonet kan også tolkes dit hen at Domitian fylte dennes rolle. Domitian ble derfor fremstilt som et sentrum for både menneskelig og guddommelig oppmerksomhet. Allerede ved hans etterfølger Trajan var prinsepsen etablert som Jupiters representant på jorden, og derfor er det rimelig å anta at en utvikling mot dette er å spore under Domitian.¹⁹⁹

¹⁹⁸ Varner 2004, s120. Triumfruten: Jones & Milns, 2002, s102

¹⁹⁹ Hannestad 1988, s175, myntene som kobler Trajan og Jupiter er etter hans syn åpenbart basert på domitianske prototyper.

Minervas posisjon som Domitians skytsgud og hans personlige guddom blir også fremhevet på frieze A. Det er hun som står i første rekke fremfor keiseren og kaller ham fremover. Siden Domitians ansikt ble hugget av er det vanskelig å anslå med sikkerhet om det var øyekontakt mellom dem eller en form for symmetri med ansiktene. Det er derimot klart at figurene er av tilnærmet lik størrelse, noe som indikerer en likestilt betydning. Uttrykk for dominans og kontroll ble billedgjort ved å gjøre den sterke personen høyere enn andre (et betydningsperspektiv).²⁰⁰ Domitian og de andre gudene stiller derfor i horisontale maktbånd. Domitian blir fremstilt som fokuset for oppmerksomheten blant like mektige guddommer.

Ser man tilbake til tidligere fremstillinger av prinsepsen er Augustus sitt fredsalter en strak kontrast. Frizene på *ara pacis* er antatt å skildre en offerseremoni i år 13 f.vt., og disse er en idealisert fremstilling av denne. På sydfrizen er de viktigste figurene avbildet (nærmest Roma); Augustus, prester og keiserfamilien. Selv om Augustus og området rundt ham er i dårlig stand er det blitt argumentert for at han holder en *lituus* i sin høyre hånd og er i ferd med å innlede en ny fredsæra. En *lituus* var et instrument brukt av augurer samt et symbol på en herskers makt.²⁰¹

Det er slående at disse frizene har to forskjellige fremstillinger av keiseren. Selv om episodene de skildrer er forskjellige, er det fortsatt nyttig å sammenlikne disse. Det er først og fremst det som mangler på *ara pacis* som er viktig å påpeke. Hvor er gudene? Augustus, senatorene, konsulene, *flamines maiores* (prester for Jupiter, Mars, Quirinus og Divus Iulius), keiserfamilien og offerdyr er alle med, men ingen overnaturlige skikkelser er å spore. Motsatsen frieze A viser et relieff som er dominert av de guddommelige i samhandling med Domitian. Augustus utviser derimot stor *pietas* innenfor de republikanske rammene ved å bruke *lituus* og assosiere seg med senatorene og konsulene på frizen. Keiseren utviklet seg fra å være den første blant likemenn til å få en overnaturlig dimensjon knyttet til seg. Gudene og keiseren var blitt nært knyttet til hverandre. Det var kun Domitians ansikt som var problematisk i fremstillingen på frieze A.

Cancelliarelieffene viser en flavisk orden som først og fremst fokuserer på Domitian som en keiser i en likestilt posisjon med de romerske gudene. Den eneste som tilsynelatende stod ovenfor prinsepsen var Jupiter. Dette ble uttrykt i klassiske former, men ved nærmere analyse er

²⁰⁰ Hannestad 1988, s373 (note 135)

²⁰¹ Hannestad 1988, s66-68, sydfrizen er også avbildet her i sin helhet.

det mulig å vise at det er noen underliggende tendenser i retning av et autokratisk regime med en guddommelig hersker. Disse tendensene vil jeg fokusere på i neste kapittel.

Oppsummering

I dette kapittelet har Titus og Domitian fått individuelle behandlinger knyttet til deres videreføring av Vespasians religionspolitikk og hvordan de taklet denne oppgaven. Titus holdt seg tett opp til sin fars politikk på området, som han selv var med på å utforme som de facto medregent. Han fikk derimot ikke muligheten til å sette sitt eget merke på politikken, da han døde etter kun to år ved makten. Tendensene i hans formative periode later derimot til å vise en Titus med like mange karakterbrister som sin bror. Hvetebrødsdagene med senatet gikk derimot aldri over og vi sitter igjen med lite annet enn disse tendensene, som dog peker mot en lignende utvikling som den bevitnet under Domitian. Titus må derimot bli vurdert etter sine gjerninger og kan derfor regnes som en republikansk prinseps.

Det er under Domitians lengre, og mer markante styre, at religionspolitikken ble mer progressiv og innovativ. Han måtte løse et problem etterlatt fra Titus, direkte etterfølging av en biologisk sønn til prinsepsposisjonen og fikk derimot et helt sett med utfordringer på kjøpet. Domitian forsøkte å løse dette ved å befeste seg som en gud, men strakk seg ikke like langt som Caligula i retorikken sin (som å erklære seg selv en levende gud). Likevel avfeide han ikke andres forsøk på å gjøre seg selv guddommelig, skal vi tro kildene, og godtok titulaturen *dominus et deus* i omtale av seg selv.

Domitian institusjonaliserte den flaviske slekten som en guddommelig enhet og etablerte et felles kultsted. *Templum Gentis Flaviae*. De øvrige byggeprosjektene beskrevet her bidro til en aura av guddommelighet rundt flaverne. Det flaviske dynastiet forberedte seg på å bli langvarig, men ble avbrutt av mordet på Domitian.

Grunntrekkene etablert av Vespasian bestod frem til Domitian, hvor de ble ytterligere befestet. At Divus Augustus og Divus Claudius var inkludert i de offisielle edsritene viser at koblingen mot de "gode" keiserne under julio-clauderne ble holdt ved like. Samtidig sørget troskapseden for at keiseren kunne knytte sine undersåtter til seg ved hjelp av sin *genius* og deres egne husguder.

Domitians prinsipat kan klassifiseres som hellenistisk i sitt fokus på keiseren som en gud i relasjon til sine undersåtter. Cancellariarelieffene underbygger en slik påstand om en utvikling av prinsepsens rolle stadig fjernere fra republikkens idealer. Cancellariarelieffene peker på en keiser som var blitt en del av gudenes verden og var i direkte samhandling med disse. Dette blir veldig klart ved en sammenligning med Augustus' *Ara Pacis*.

Kapittel V

Det hellenistiske sporet

Det er allerede nevnt at flaverne følte en spesiell tilkobling til Serapis. Det var gjennom denne guden den nye keiseren hadde fått lojaliteten til Egypt og de mirakuløse historiene knyttet til Vespasians helbredende krefter hadde blitt utnyttet i den flaviske propagandaen ved hans maktovertagelse. Denne bruken er symptomatisk for en tendens hos de flaviske prinsepsene, deres søken etter legitimitet og personlige preferanser har sitt opphav i det indre middelhav. I dette kapitlet ønsker jeg å vise en sammenheng mellom guddommene Serapis og Isis og de tre flaviske keiserne. Deres hengivenhet til de romerske gudene stod sterkt i hovedstaden, men i Egypt kan man spore opphavet til en ytterligere dimensjon. Assosiasjonene til Vespasian og Titus med Serapis åpner for å tolke dette som en monarkisk politikk i ytterkanten av deres fremstilling av sine prinsipat. Tilstede i den keiserlige propagandaen finner vi egyptiske overtoner som jeg i dette kapitlet vil vise og drøfte.

Hellenismen og Roma i det tidlige prinsipatet, en kontekst

Romas republikanske bakgrunn hadde befestet en avsky for monarkiet. Dette var et fenomen som hørte til det indre middelhavet; de dekadente folkeslagene som hengav seg fritt til sine lyster under styret av en korrump despot var en oppfatning som sørget for den utbredte mistroen til østlige elementer. De nære båndene mellom den religiøse sfæren og statsmakten førte til at religion ble sett på som en fortsettelse av dette, og i lengre tid var de fleste kulturelle østlige opphav forbudt i Roma. Dette endret seg gradvis gjennom århundrene og ved Diocletian får man

det endelige paradigmeskiftet.²⁰² Da fremstår keiseren som en guddommelig konge i offentlig sammenheng i alle aspekter. Utviklingen mot dette har sterke spor til det flaviske dynastiet.

Inntoget av greske og hellenistiske kulturer startet i det tredje århundret f.vt og inkluderte mange nye guddommer, bl.a. Magna Mater og Bacchus. Disse førte til konflikter og gnisninger mellom deres tilhengere og øvrigheten.²⁰³ Bacchuskultens overdådige og uromerske ritualer vekket særlig avsmak som knyttet seg til romernes fordommer mot Østen. Et spesielt trekk ved disse var at de ble vedtatt flyttet til Roma. Senatet stemte over hvilke kulturer som kunne få innpass innenfor den hellige *pomerium*grensen. Det samme prinsippet hadde falt bort når Isis og Serapis starter å gjøre seg gjeldende.²⁰⁴ Bacchuskulten synliggjør denne politikken, da senatet stemte for både innføring og avskaffelse av kulten i Roma.²⁰⁵

Romerne hadde under Cæsars diktatorskap og det andre triumviratet en konflikt mellom øst og vest, mellom den republikanske arven og hellenistisk innflytelse. Retorisk ble dette fremstilt som bevaringen av den frie borgeren eller overgivelsen til et autokrati. Mistanken om innføringen av monarkiet under Julius Cæsar var en forløper til dette, og fra dette gikk utviklingen mot borgerkrigen mellom Augustus og Marcus Antonius.²⁰⁶ Cæsar ubestridte posisjon som den mektigste personen i Roma ble forsøkt avklart gjennom de posisjonene i staten som allerede eksisterte.²⁰⁷ Konflikten som fulgte hans attentat ble til et oppgjør mellom de tendensene som lå i diktatorposisjonen. Republikkens fall fjernet ikke opposisjonen mot kongemakten.

Julius Cæsars posisjon i Roma lignet i stor grad på et kongedømme. Sveton skrev at Cæsar takket ja til for mange æresbevisninger fra senatet. Disse inkluderte å bli senator, konsul og diktator på livstid, få den syvende måneden oppkalt etter seg, tittelen *imperator* før navnet sitt og *pater patriae* etter, samt en kult med egen prest og templer, altere og guddommelige bilder (*Jul.76*). Dette var det ingen presedens for i romerriket og skapte grobunn for konspirasjonen mot ham. Kort tid etter disse utnevnelser sirkulerte et rykte, muligens satt ut av opposisjonen, om at

²⁰² Schreiner 1996, s211-212, den nye keiseren skjulte ikke sin guddommelighet, viste seg sjeldent offentlig og når han først gjorde det var det med et sterkt seremonielt preg – han åpenbarte seg som en gud.

²⁰³ Et dramatisk høydepunkt ble nådd ved ødeleggelsen av helligdomene til Isis mellom 59 og 48 f.vt.. Beard, North and Price 1998, s161

²⁰⁴ Beard, North and Price 1998, s160

²⁰⁵ Beard, North and Price 1998, 91-96

²⁰⁶ Dio gjorde et visst poeng ut av Marcus Antonius' egyptiske "triumf" og hans rolle i Kleopatra og Caesarions maktpill, men kanskje viktigere, deres luksuriøse livsstil (Dio.49.40-41).

²⁰⁷ Gradel 2002, s71-72

Cæsar ville flytte administrasjonen østover og la Roma være slaver under hans venner (*Jul.79*). Dette ryktet viser hvor sterkt øst-vest konflikten preget romerne og at det var et effektivt hjelpemiddel for å skape frykt i befolkningen. Tilstanden ble ikke bedre ved at Marcus Antonius flere ganger forsøkte å krone Cæsar.²⁰⁸ Kort tid etter dette ble Cæsar myrdet i senatet av en senatorisk sammensvergelse. Den nye statsformen var det første eksperimentet med keisermakten og ble felt av sine østlige overtoner. Borgerkrig fulgte, og øst mot vest forble et viktig motiv og agitasjonselement.

Augustus stod for en definert antiøstlig politikk, men dette hindret ham ikke fra å selv motta kult i provinsene.²⁰⁹ Dette paradokset knyttet til den første prinsepsen var et resultat av nøye utredet politikk, med ett mål for øyet - å etablere et monarki uten et absolutistisk ansikt. Augustus stod som en motvekt mot Marcus Antonius' koblinger til Egypt og Kleopatra.²¹⁰ Under borgerkrigen hadde Augustus brukt relasjonen med Kleopatra til å bevise at hans rival ønsket å dra romerriket i en egyptisk retning, og krone seg selv konge (Dio.50.4).²¹¹ Cicero gikk kraftig ut mot Marcus Antonius i en offentlig tale og var sterkt imot hans forsøk på å krone Cæsar, og at han derfor ville krone seg selv hvis han var seirende i striden med 'unge Cæsar' (Dio.45.18-47).

Borgerkrigen etter det andre triumviratets fall var dermed en konflikt om statens videre utvikling. Oktavian maktet å fremstille sin konkurrent i borgerkrigen som en fremtidig despot, en *rex*, som ville kvele republikken i Roma. Hans posisjon etter seieren måtte derfor også bygge på hans republikanske retorikk fra krigen.²¹² Dermed kunne ikke Augustus godta at de fremmede kultene blomstret innenfor *pomerium*grensen og han fokuserte fullkomment på de tradisjonelle romerske gudene. Senere keiseres forsøk på å etablere en mer guddommelig maktbase som et alternativ til Augustus' diffuse prinsepsstilling førte denne latente konflikten til overflaten igjen. Senatets sterke insistering på et Roma uten "de østlige dekadenser", kom ofte i konflikt med de enkelte keiserne som ønsket å gi prinsipatet en konstitusjonell posisjon.

²⁰⁸ Denne kronen ble senere dedikert til Jupiter Capitolinus av Julius (*Jul.79*), en handling som kan sees som den fremste blant menn ærer den høyeste blant gudene. Gradel påpeker at Cæsar ved en slik handling bekrefter at Jupiter er den eneste kongen i Roma, Gradel 2002, s70.

²⁰⁹ Beard, North and Price 1998, s350-353

²¹⁰ Wardman 1982, s91. Taylor 1975, s107-110 ser også på sammenhengen mellom Marcus Antonius og Kleopatra.

²¹¹ Kleopatra blir beskrevet som en kvinne med en udekkelig lidenskap og grådighet. Typisk for den østlige despoten hun var (Dio.51.15.4).

²¹² Fishwick påpeker at Oktavian var positiv og aksepterende til guddommelige ærer, mens Augustus fremviste en stor grad av reservasjon, s77-82. Dette viser at det var et skifte i hans syn på det religiøse.

Det nære forholdet mellom hersker og gudene var et viktig trekk i hellenismens kongedømmer.²¹³ Fra Alexander den Stores tid hadde denne assosieringen blitt vanlig og en sentral del av monarkiene som fulgte det makedonske storriket. Ptolemeerne hadde etablert sitt styre på bakgrunn av en egen statsbærende guddom, Serapis, som var kroppsliggjort av kongen.

Ptolemeerne kan ha spilt en rolle som inspirasjon til utviklingen i Roma. Et kort blikk på deres tidlige historie vil vise overraskende mange fellestegn med julio-clauderne. Særlig persongalleriene virker compatible. Paralleller til Augustus, Claudius og Nero kan uten store vansker oppdages blant de første ptolemeerne.²¹⁴ Dorothy Burr Thompson fremstiller den ptolemeiske kulten som en egyptifisert utgave av den gresk-makedonske herskerkulten, hvor herskerne ble opphøyd til guder for å videreføre arven fra faraoene, samtidig som de inkorporerte *heros*skikken fra Hellas og løste problematikken knyttet til ekteskap i nær familie. Videre poengterer hun at de egyptiske elementene av herskerkulten ble brakt til Roma i det første århundre f.vt.. Særlig Marcus Antonius skal ha bidratt til dette. Men også Augustus kan ha spilt en rolle i denne overføringen av kultpraksis, da han mottok de samme æresbevisningene som sin motstander i borgerkrigen hadde fått i Egypt.²¹⁵

Romernes opposisjon mot en hellenistisk-monarkisk påvirkning av staten var derimot utstrakt og mektig. Den senatoriske eliten var dens fremste antagonist, men det forekom en gradvis utvisking av dette. Det servile senatet under flaverne viser en markant utvikling siden tiden under Julius Cæsar. Det er i denne konteksten at jeg i dette kapittelet ønsker å se nærmere på flavernes koblinger til det hellenistiske Østen.

Vespasian, Titus og Serapis

Flaverne begynte sin ferd mot makten fra sin posisjon i Judea og dette hadde visse implikasjoner for deres videre utvikling. I kapittel III ble Vespasians forvarsler knyttet til hans maktovertagelse diskutert innenfor rammene av en ny flavisk religionspolitikk. Over de neste sidene kommer jeg til å se på hendelsene i Egypt i opptakten til maktovertagelsen og hvordan disse viste seg i

²¹³ Fishwick 1987, s 7-11

²¹⁴ Henholdsvis Ptolemaios I Soter, Ptolemaios III Euergetes og Ptolemaios IV Philipator, se Thompson 1973 for korte biografier av de første ptolemeerne.

²¹⁵ Thompson 1973, s120-123

prinsipatene til Vespasian og Titus. Hans assosiasjon med Serapis i Egypt og Titus' med Apisoksen vil her bli forsøkt plassert i en større kontekst.

Den flaviske religionspolitikken hadde plassert Vespasian på tronen som en hersker med gudenes gunst. En rekke spådommer hadde fulgt mannen mot prinsipatet og disse ble, som Tacitus skriver, først akseptert etter hans maktovertagelse.²¹⁶ Deres nærvær i samtlige kilder til hans styre, forteller at de ble akseptert som sannheter når Vespasian befestet sitt styre og viste seg å være en dyktig hersker. Selv om Vespasian altså la seg på en republikansk linje og førte en Augustusinspirert politikk, så var det en markant forskjell mellom de to. Guden Serapis hadde spilt en stor rolle i å vinne Egypt over til den flaviske siden under borgerkrigen. Vespasian hadde blitt assosiert med denne guddommen gjennom flere symbolske handlinger. Disse spilte en sentral del av den flaviske propagandaen.

Byste av Serapis fra det 2. århundre e.vt..

I utgangspunktet var Serapis den egyptiske guden Osiris, og til en viss grad Apis.²¹⁷ Når romerne ble involvert i Egypt hadde derimot denne guddommen blitt påvirket av hellenismen og endret seg. Serapis var blitt en gresk-egyptisk gud som hadde blitt "utviklet" av Ptolemaios I Soter for å være en samlende gud for grekere, egyptere og makedonere. Dette ble oppnådd ved å fremstille ham med fysiske likheter til Zevs, mens opphavet var fra Osiris/Apisoksen og dermed dypt festet i egyptisk tradisjon samtidig som den var akseptabel for den greske eliten.²¹⁸ Tacitus forteller oss at Serapis åpenbarte seg for Ptolemaios og dette ble tolket som et krav om å bli flyttet til den nye byen Alexandria. Dette ble igangsatt og

gudens bilde ble hentet fra kongeriket Pontus. Når statuen av guden skulle om bord i båten, flyttet den seg selv på plass og når Pontus ønsket å få tilbake denne, ble kongeriket utsatt for himmelens

²¹⁶ Dette har sammenheng med at det var flere med lignende varsler samtidig (Otho og Galba), og tvilen var en praktisk formulering fra Tacitus. Davies 2004, s175 (*Hist.* 1.10)

²¹⁷ Martin 1987, s73

²¹⁸ Bilde 1998, s43

vrede. Ved ankomst til Alexandria ble statuen plassert i et tempel på Rhacotis, hvor det hadde stått et tempel til Isis og Serapis tidligere (*Hist.*4.83-84).²¹⁹

Ptolemeerne etablerte Serapis som en statsbærende gud som sanksjonerte deres styre i Egypt og førte til at guden ble assosiert med monarkiet.²²⁰ Denne ble svært populær i det indre middelhav, muligens som en opponent mot romersk styre. Det dårlige forholdet mellom Egypt og Roma i seinrepublikken kan ha bidratt til Serapis' spredning i samspill med de påfølgende restriksjonene under Augustus (hevet av Gaius).²²¹ Serapis var både egyptisk og gresk, og bruken av denne var dermed ikke like fremmed som f. eks Anubis. Gresk-romersk antagonisme mot egypternes dyreguder hadde lang fartstid og preget deres fordommer mot egyptisk religion. Det greske aspektet av kulten åpnet for at den kunne bli tiltrekkende for romerne, som allerede hadde åpnet seg noe for hellenistiske tradisjoner.²²² Serapis er sågar et godt eksempel på at egyptiske kulturer ikke var så fremmede som de kan virke ved første øyekast, men den fikk ikke en formell status innenfor *pomerium*grensen før Caracalla, en god stund etter vår periode.

Opphavet til Serapis og posisjonen hans kult hadde hos ptolemeerne har nå blitt belyst og det er på tide å se nærmere på det flaviske båndet som oppstod. Da Vespasian ankom Egypt, gikk Nilen over sine bredder (Dio.65.8) og dette ble sett på som et tegn på hans overmenneskelige evner. Når han videre bedrev helbredende mirakler, førte dette til at en lokalbefolkning kunne se at denne mannen var den naturlige etterfølgeren til den egyptiske kongemakten. Prefektene som hadde styrt Egypt i den mellomliggende perioden hadde ikke kunnet nyte auraen av total makt en guddommelig stilling førte med seg. Vespasian tok dette fullt til seg og benyttet sin tid i Egypt til å lage et fundament for sin makt som strakte seg lengre enn legionærene. Hans tid i landet var preget av en rekke hendelser diskutert andre steder i oppgaven; Nilen flommet over, Basilides' åpenbaring, helbredingen av henholdsvis de blinde og lamme mennene. Hans assosiasjon med Serapis burde bli sett som et ledd i en større konsolideringspolitikk. Serapis' popularitet førte til at en assosiasjon ville reflektere positivt på Vespasian og dermed være et viktig grep for å sikre de østlige provinsene til hans keiserlige kandidatur.

Det er verdt å merke seg at da disse historiene nådde Roma, var det med en distinkt forandring. Vespasian hengav seg ikke til åpen tilbedelse ved første forslag om sin nye status.

²¹⁹ Det eldre templet må antas å være tilegnet den egyptiske kulten og ikke den hellenistiske utgaven til ptolemeerne.

²²⁰ Thompson 1973, s121, Monarkiet: Price and Kearns 2003, s493-494

²²¹ Ferguson 1994, s36

²²² Beard, North and Price 1998, s254

Han tvilte på sin egen guddommelighet, og han gjorde sine egne kritiske undersøkelser for å etablere hvorvidt det var en substans til de hendelsene han opplevde. Når Basilides åpenbarer seg i Serapistemplet, forhører Vespasian seg og oppdager at han befant seg langt unna og umulig kunne ha opptrådt i templet.²²³ Vespasian var også meget motvillig til å utføre helbredningene, han hadde ikke tro på at dette lot seg gjennomføre (*Vesp.7*). Dette er en klar henvendelse til to forskjellige publikum, det lokale og det romerske. Han har ikke påberopt seg status som en levende gud eller magiske evner, og fornærmer dermed ikke senatorstanden og beholder sitt bilde som en privat borger av Roma. Han var en *civis*. Samtidig kan det ikke trekkes i tvil at han fremstod som den strake motsatsen blant den egyptiske befolkningen. Der *var* han Vespasian Serapis, og en levende gud.²²⁴

Dette var et meget godt stykke politisk navigering fra Vespasians side, som sørget for et dualistisk bilde av seg selv, som *princeps et deus*. Han etablerte også en presedens for Titus, som ofret til Apisoksen. Serapis' helligdom i Egypt innholdt apistemplet hvor de døde offeroksene ble plassert.²²⁵ Siden guden var et resultat av en blanding av den hellige oxen og Osiris, ble dermed Apisoffringen til Titus satt i en klarere kontekst. Han ofret ikke bare til Apis for å vise sin tilhørighet til kulten, men også for å understreke en religiøs sammenheng mellom seg selv og sin far, Vespasian Serapis. Denne ofringen til en fremmed, østlig, guddom var svært upassende for en romer av Titus' rang og må derfor ha sjokkert mange i Roma.²²⁶ Dog bidro arveprinsen til å styrke flavernes posisjon i Østprovinsene. Ved å knytte seg selv til Apiskulten, viste han sin egen lojalitet til keiseren og sin far, som var representert ved Serapis og Apisoksens overordnede.

Titus eide en tropp med evnukker (*Tit.7*) som blir nevnt av Sveton sammen med de andre mistenkelige handlingene han gjorde i sin formative periode. Disse markerte hans assosiasjon til den egyptiske kongemakten. Evnukker var ansett som likestilt med et østlig despotisk monarki i den romersk-greske verdenen og sterkt mistenkeliggjort. De var et hovedmoment ved flere kongers hoff i de hellenistiske kongerikene og assosiert med deres guddommelige monarkier

²²³ Sveton nøyde seg med å skrive "langt unna" (*Vesp.7*), mens Dio ikke nevner episoden, derimot så er Tacitus noe mer nøyaktig og plasserer ham flere dagers reise fra Alexandria (*Hist.4.82*). Forøvrig så betyr Basilides' navn konge på gresk, et faktum som blir fremhevet av Tacitus, men ikke av Sveton.

²²⁴ Dette var i tråd med hans senere Augusteiske linje. Provinsen Egypt hadde blitt styrt som keiserens private eiendom langs de samme linjene som de ptolemeiske herskerne (Le Glay, Voisin og Le Bohec 2005, s213)

²²⁵ Jones & Milns 2003, s100

²²⁶ Jones & Milns 2003, s100

(Dio.50.25).²²⁷ Titus' deltagelse i Apiskulten satt i sammenheng med hans fars rolle som Serapis og evnukktroppen han eide, åpner for at samtiden så egyptiske trekk ved ham. Sammenhengen mellom evnukker og den egyptiske kongemakten hentyder en samhörighet til Serapis, som var garantisten for makten til nilrikets monarker. De to første flaverne kan derfor antas å ha assosiert seg med Serapis både åpenlyst og indirekte. Domitians populære tiltak om å avskaffe evnukker ved å forby kastrasjon (*Dom.7*) kan sees som en nedtoning av Serapiskoblingen, og viser at det var et mindre brudd knyttet til tronskiftet mellom brødrene. Evnukkenes monarkiske betydning forklarer uansett hvorfor denne avgjørelsen blir inkludert av Sveton blant de bedre beslutningene til Domitian.²²⁸

Selv om kulten til Serapis nôt en god posisjon i det nye keiserhuset så fikk den ikke sitt eget tempel i Roma før Caracalla.²²⁹ Det forekom også et skifte knyttet til keiserlig patronasje blant de egyptiske gudene. Domitians prinsipat førte med seg et sterkere fokus på Isis, og dette hadde flere årsaker. Gudinnen Isis hadde en sterkere posisjon i det offentlige rommet i Roma, og var ikke like nært knyttet opp mot en fremmed kongemakt. Domitians relativt konservative holdning og favorisering av romerske guder, som vist på Cancellariarelieffene, viser seg i praktisk politikk her; nedtoning av monarkiske Serapis for den mer akseptable Isis. Gudinnens helbredende evner var også en grunn til hvorfor hun ble så populær. Det er åpenbart at Domitian favoriserte annerledes enn sine forgjengere. Serapis hadde utspilt sin rolle.

Isis og gresk innflytelse på prinsipatet

Det var ikke kun i oppmarsjen mot den flaviske maktovertagelsen vi finner påvirkning fra de helleniserte områdene av romerriket. Domitian bidro i stor grad til dette gjennom sine egne preferanser for Isis og greske skikker. Jeg har allerede vist i kapittel IV hvordan prinsipatets profil i hovedstaden var trofast mot de romerske gudene. Det var ingen større endringer i den grunnleggende fremstillingen av keiseren i den romerske konteksten. Domitians prinsipat førte derimot med seg en fornyet interesse for det greske og gudinnen Isis.

²²⁷ Evnukker ved hoff: Hornblower and Spawforth 2003, s569

²²⁸ Domitian ble bredt hyllet for dette, selv om de antidomitianske kreftene ville bruke dette som et bevis for hans sverting av Titus; Jones & Milns 2003, s138

²²⁹ Beard, North and Price 1998, s254, samtidig med dette så skriver Dio om et tempel til Serapis som brant ned under den store brannen i 80 e.vt. (66.24.2). Det må derfor presiseres at dette gjelder en offentlig institusjonalisert kult, støttet av offentlige midler.

Domitian og Isiskulten i Roma hadde sterke bånd seg imellom, deres skjebner var tilsynelatende sammenflettet. Det var denne gudinnens tempel Domitian søkte tilfukt hos under Vitellius' rensninger og utkledd som en troende (*Dom.1*) /tempeltjener (*Hist.3.74*) overlevde han natten gjennom. Domitian følte derfor et spesielt bånd på grunn av denne hendelsen, og selv om dette ikke blir presentert i klartekst av keiseren, så er det naturlig å anta en viss dedikasjon til kulten som en takknemmelighet for livet.²³⁰ Senere kom den nye keiseren til å gjenoppbygge tempelet til Isis og Serapis etter at de ble ødelagt under bybrannen i år 80, en handling som burde sees som en takk for hjelpen til gudinnen.²³¹ Isis fikk en påfallende posisjon i byen, keiseren var nå en direkte patron for kulten og sanksjonerte dens tilstedeværelse gjennom sin stilling som *pontifex maximus*. Alle de tre flaverne støttet Isiskulten privat, og deres patronasje ble ikke gjenopptatt før 100 år etter deres fall.²³² Dog var Domitians forhold til kulten noe mer utpreget enn sin far og brors. Fluktepisoden regnes som grunnleggende for å påvise sammenhengen mellom gudinne og keiser. Det er derimot et annet aspekt knyttet til Isis som gjorde henne interessant for keisermakten. For å bedre belyse dette må bakgrunnen til gudinnen belyses.

Mytologien til Isis er nært knyttet til Osiris og Egypts opprinnelse. De var brødre og søstre, og samtidig gift. Osiris var helten i den egyptiske kosmogonimytten, og løftet egypterne ut av mørket og gav dem sivilisasjon. Etter dette dro han ut i verden for å sivilisere den, og Isis tok hans posisjon som regent i Egypt. Osiris' onde bror, Set, unngikk å søke makten mens Isis hadde kontroll og dette ble tolket som at hun var den mektigere blant de to ektefellene. Da Osiris vendte tilbake ble en sammensvergelse ledet av Set hans endelikt; etter å ha først blitt narret inn i en kiste og sendt ned Nilen, hans første mord, så søker Isis etter kroppen og får den tilbake. Set tok da og parterte denne i fjorten deler og gjemte de adskilt. Nok en gang gjorde Isis det til sitt oppdrag å finne sin ektemann og gjenopplive ham. Osiris ble identifisert med Nilen og Isis med jorden som omsluttet elven, mens Set var havet og ørkenen (formløst kaos).²³³

Fra dette utgangspunktet ble Isis hellenisert til en gudinne med helbredende krefter og en universell 'alts mor', og fra hennes månetrone strømmet hennes kraft og godvilje til menneskene som ofret og deltok i kulten hennes. Denne nye Isis ble i økende grad en del av den urbane og

²³⁰ Le Glay, Voisin and Le Bohec 2005, s281 poengterer at flaverne var oppmerksomme på den hjelpen de hadde fått fra "Nilgudene". Scott 1975, s92 følger opp de spesielle obligasjonene Domitian hadde til Isis.

²³¹ Beard, North and Price 1998, s264

²³² Jones 1992, s100-101

²³³ Martin 1987, s73-76; Preice and Kearns 2003, s287-288

intellektuelle eliten i de hellenistiske byene.²³⁴ Hennes popularitet gjorde det essensielt for Domitian å knytte henne til sin person. Ved å bli en patron for kulten kunne han også knytte til seg dens deltagere. Disse tilhørte viktige grupper i byene og fikk økt sine lojalitetsbånd til sin prinseps. Nettopp denne bybefolkningen var svært viktig, da disse stod for administrasjonen av riket under prinsipatet. Lojaliteten ble dermed etablert gjennom en ny kanal; eksisterende bånd i keiserkulten og sosiale relasjoner får et tillegg ved at byelitens favoriserte kult blir avhengig av keiserens gunst. Dette virker for meg til å være en mer plausibel grunn til flavernes favorisering. Domitians opplevelser i 69 e.vt. kan ikke alene forklare hans dedikasjon til gudinnen. De politiske og religiøse båndene viser seg her å være svært nære og det var en klar gevinst for Domitians promotering av Isiskulten.

Isiskulten ble mistenkeliggjort av Sveton og omtalt som en mindre hederlig samling mennesker (*Dom.*1). Dette hadde utvilsomt opphav i hans senatoriske bakgrunn og deres fokus på de romerske tradisjonene. Hvis dette er felles for det senatoriske tankegodset knyttet til Isis, så er opposisjonen til Sveton muligens også begrunnet i en betraktning av båndene mellom keisermakten og Isiskulten. Denne er ikke nødvendigvis kun basert på den senatoriske lengselen etter republikanske idealer, men også en avsmak mot nye maktbånd mellom populære kult og keisermakten. Det er også blitt påstått at Isis var nært assosiert med monarkiet, da kulten oppfordret sine deltagere til å følge den verdslige verdenens samfunnsordninger og lovet et bedre liv etter døden.²³⁵ Denne teorien går langt i å forklare Svetons mistenksomhet mot gudinnens troende.

Oppføringen av templet til Isis i Roma var en handling rettet mot plebsen. Kulten hadde kun hatt to senatoriske medlemmer før det fjerde århundret, og kulten må derfor ha appellert mer til de laverestilte i samfunnet. En mulig forklaring på dette kan være de spesielle initiasjonsritualene, paradene og kleskoden som var assosiert med denne kulten. I provinsene var elitene derimot ofte nært assosiert med gudinnen, Pompeii hadde en aktiv Isiskult for byens ledere og dette var utbredt praksis.²³⁶ I hovedstaden forble derimot Isis utstøtt av den konservative overklassen. Domitian maktet å roe folkemassene i Roma, den notoriske vanskelige urbane plebsen, men Sveton beskrev riktignok deres reaksjon på Domitians død som likegyldig

²³⁴ Martin 1987, s76

²³⁵ Liv etter døden: Price and Kearns 2003, s287-288

²³⁶ Beard, North and Price 1998, s292-293

(Dom.23). Hans assosiasjon med Isis kan ha bidratt til dette, uansett er det ikke vanskelig å spekulere i Svetons motiver for å skrive om likegyldige romere.²³⁷

Et siste moment som kan vurderes her er guddommens popularitet, Isis var mer folkelig og utbredt enn Serapis.²³⁸ Domitian kunne dermed spille på denne populariteten og samtidig fremme en annen egyptisk gud enn sin far for å skaffe sitt prinsipat en mer uavhengighet profil. Domitians prinsipat ble i stor grad stemplet som hans eget, samtidig som det fulgte en felles flavisk ordning.²³⁹ Så det er også muligens en egoistisk forklaring til hvorfor Domitian favoriserer Isis, men dette er i min mening ikke et sterkt nok argument til å forklare kultens ekspansjon under flaverne. Isiskulten viser et godt stykke politisk arbeid av Domitian.

Isis og hennes kult ble altså knyttet til keiseren under Domitian, noe som også kan bidra til å forklare hvorfor de påfølgende prinsepsene holdt seg unna i det neste århundret. Dette kan også være et bevis på at Isis (og Serapis) var blitt for nært knyttet til det flaviske dynastiet, og de nye herskerne kan ha ønsket å distansere seg fra dem på grunn av Domitians *damnatio memoriae* og dårlige ettermæle. Den egyptiske innflytelsen var derimot ikke den eneste hellenistiske påvirkningen av prinsipatet i den flaviske perioden. Det var også et gresk aspekt, som først og fremst gjorde seg gjeldende under den siste flaveren.

Domitian startet en festival til ære for Jupiter, denne var delt mellom musikk, hesteridning og gymnastikk, den skulle også bli holdt hvert femte år. Keiseren presiderte på disse i et spesielt antrekk; en lilla embetsdrakt i den greske stilen og en gylden krone med bildene til capitolinertriaden. Ved ham satt presten til de guddommelige flaverne med det samme kostymet, med unntaket at hans krone var dekorert med Domitians bilde i tillegg (Dom.4). Den greske stilen som Sveton beskrev, gir en liten pekepinn på hvordan Domitian så på seg selv. Under festivalen til den høyeste guddommen i romersk religion, så var det ikke en togakledd senator, men en guddommelig skikkelse som kom til syne. Prestens krone kan ikke undervurderes og inkluderingen av Domitian på denne må sees som en fremming av den overnaturlige auraen han bygde rundt makten sin. Hans stilling som *pontifex maximus* er videre med på å befestet og validere dette. Ved denne anledningen er det svært mye som taler for at Domitian ønsket å

²³⁷ Grainger 2003 s45-46 hevder at denne likegyldige massen var en stor triumf for Domitian, og at han hadde vært vellykket i å holde bybefolkningen fornøyd gjennom leker og kornsubsidisjon. Deres likegyldighet reflekterte det nye regimets evne til å fortsette dette.

²³⁸ Ferguson 1994, s36

²³⁹ Le Glay, Voisin and Le Bohec 2005, s270-274

fremstå som en levende gud. Appellering til den greske *herosdyrkelsen*, gullbildet av ham selv, og likestillingen av dette bildet med de tre viktigste gudene i det romerske panteonet. Det er verdt å merke seg at dette er et tilfelle hvor Domitians erfaring fra presteskapene hans gjorde seg gjeldene. Han var påpasselig om sin egen rolle samtidig som han sendte et åpenbart budskap uten å bryte med korrekt praksis.

Ordbruken til Sveton i dette tilfellet skiller seg noe fra hans vanlige praksis. Jones påpeker bruken av ordet *graecanica* istedenfor det vanlige *graecus*, og dette kan tyde på at det er snakk om klær som minner om Neros triumftoga (*Ner.25*).²⁴⁰ Denne ordbruken har muligens blitt oversett som en ubetydelig forskjell, men sett i sammenheng med de øvrige likhetene mellom Nero og Domitian, burde dette valget få en større rolle. Dette fremmer Domitians mulige posisjon som en hellenistisk konge. Det greske elementet i hans styre sannsynliggjør at det er innovasjoner på flere nivåer som blir inkorporert.

Jupiterfestivalen var ikke nødvendigvis et bevis på en dedikasjon til guden. Garnsey & Saller argumenter for at keiserkulten først tok capitolinertriaden i prominent bruk under Trajan/Hadrian.²⁴¹ Denne festivalen kan derfor muligens være et tidlig forsøk på å knytte keiseren til Jupiter eller en vanlig festival i gudens ære. Hvis fokuset ikke lå på Jupiter må vi derimot så etter andre motiver. Det er klart at Domitian ikke lot denne muligheten til å understreke sin egen posisjon gå fra seg, men viktigere blir fokuset på aktivitetene. Det vi har igjen blir dermed en hellenistisk festival som feirer greske tanker, en praksis som skurrer med et bilde om en eventuell augusteisk-republikansk prinseps eller et fokus på romerske tradisjoner og guder.

Domitians fasinasjon for det hellenistiske blir attestert av Jones i hans biografi, og inkluderer keiserens private bidrag til flere greske kulter og verker i byene Efesus, Pergamon og Delfi.²⁴² På grunn av sine bidrag til utviklingen i Østen ble han populær i regionen og hans interesse var oppriktig. Denne velviljen kan meget mulig overføres til andre elementer og sees som en kontekst for en hellenisering av prinsipatet. Domitians absolutisme kan bli satt i sammenheng med hellenistiske ideer, men ikke uten motforestillinger til dette. I den tidlige

²⁴⁰ *Graecanica*: Jones & Milns 2003, s130

²⁴¹ Garnsey & Saller 2001, s167. Samtidig er det mye som tyder på at Trajans assosiasjon med Jupiter stammet fra flaverne. Særlig hvis Trajan fulgte en presedens satt av Domitian og bygde på denne, "(...) but went further in suggesting a close relationship between himself and the gods." Waters 1969, s395-396

²⁴² I tillegg til disse kom "works of various kinds at Anazarbus, Aphrodisias, Cyrene, Usauia, Limyra, Lindos, Megalopolis, Priene, Sebaste, Stratonicea and Termessus." Jones 1992, s112

forskningen knyttet til hans styre, var det en guddommelig monark som satt på tronen i Roma og som ble drept på grunn av dette.²⁴³ Her blir det viktig å poengtere at Domitian ble tatt av dage gjennom en konspirasjon med en basis i hans eget hus.²⁴⁴ Det var først da hans henrettelser og paranoia nærmet seg sine egne frigivne, ansatte og kone at mordet på ham ble gjennomført.²⁴⁵ Trajans gjenbruk av domitianske statuer viser at det var personen Domitian som skulle fjernes, ikke hans guddommelige symbolikk som var blitt uakseptabel.²⁴⁶ Derfor burde også en behandling av den guddommelige prinsepsen bli sett i lys av dette.

Selv om det var en klar fasinasjon for det østlige hos de tre flaviske keiserne, så innehadde de uten tvil en sterkere tilhørighet til de romerske statsgudene og tradisjonene. Vespasian (og Titus) forholdt seg til Augustus og reiste templer og kulter til personifiserte guddommer som kunne identifiseres med deres styre.²⁴⁷ Jupiter stod i en særstilling hos samtlige flavere og han spilte en viktig rolle som kontinuitetsbærer for det nye dynastiet. Koblingene til gudenes konge var sterk og som jeg viste i kapittel IV var hans tempel på Capitolhøyden et prestisjeprosjekt som skulle underbygge flavernes posisjon.

Isis og Serapis er dog ikke tilfeller hvor man kan trekke et endelig bevis på flavernes, og særlig Domitians, tilhørighet til østlige kulter. Det er fullt mulig å etablere disse to gresk-egyptiske gudene som synkretistiske bilder. Isis og Serapis var henholdsvis Minerva og Jupiter ifølge Jones og dermed bare et annet uttrykk for de gamle statsbærende gudene.²⁴⁸ Iddeng påpeker at det ikke kan være noen tvil knyttet til flavernes dedikasjon til Jupiter og Minerva samt andre Augusteiske guder og guddommeliggjorte prinsipper.²⁴⁹ Liebeschuetz ser også en personlig dedikasjon mellom Vespasian og Serapis.²⁵⁰ Dog er det min mening at deres bånd til den ptolemeiske Serapis og Isis er spesielle for disse keiserne, og jeg deler Jones' oppfatning om en oppriktig kobling mellom Domitian og Isis. Disse to gudene kan ikke avfeies som parenteser.

²⁴³ Scott 1975 burde trekkes frem her, hans monografi om statskulturn under flaverne er dypt rotet i oppfatningen til Lily Ross Taylor.

²⁴⁴ Domitillas (hans niese) frigivne hjelper Stefanus ble anklaget for underslag og dermed så han å myrde keiseren som eneste utvei. Han tilbød da sine tjenester til en allerede eksisterende konspirasjon og var den som gav keiseren det første knivstøtet. Hans nærmeste frigivne, venner og Domitilla var alle inkludert i attentatet. *Dom.* 14 og 17, Jones & Milns 2003, s161

²⁴⁵ Hvorvidt Domitia var involvert i drapet eller ble føyd med av senere kilder er blitt belyst av Grainger 2003, s4-27. Hun er i stor grad blitt frikjent fra dette, og en senatorisk sirkel utpekt som de ansvarlige av Grainger.

²⁴⁶ Varner 2004, s122-123

²⁴⁷ Le Glay, Voisin and Le Bohec 2005, s264-256

²⁴⁸ Jones 1992, s101

²⁴⁹ Iddeng 2004, s160

²⁵⁰ Liebeschuetz 1979, s181

De kom til syne i Roma med et markant tempel og deres keiserlige gunst ble ikke videreført. Det blir derfor logisk å fremheve Serapis og Isis som to guder med sterke bånd til flaverne. De ble en integrert del av det flaviske dynastiet, men ikke til prinsipatet. Derfor er de i en viss grad et flavisk fenomen i romersk kontekst.

Oppsummering

Det er mulig å vise et hellenistisk aspekt ved de flaviske keiserne. Dette sentrerte seg rundt to hovedguddommer, Serapis og Isis. Disse hadde vært en viktig del av den ptolemeiske staten og det var gjennom sitt besøk til Egypt at Vespasian kom i kontakt med Serapis. Den nye keiseren etablerte seg fort som Serapis i kroppslig form og gjorde dette til en viktig del av sin fremstilling i de hellenistiske provinsene, hvor denne guden var populær og anerkjent som en guddom assosiert med retten til å styre. Titus spilte også sin rolle i dette ved å involvere seg i kulten til Apisoksen. Dette hadde dynastiske hensikter siden denne kulten var et fundament for tilbedelsen av Serapis.

Domitian vendte seg i større grad mot Isis, noe som har flere mulige forklaringer, en syntese av disse har en tredelt forklaring; Domitian hadde et spesielt bånd til gudinnen siden hun hadde våket over ham under Vitellius' angrep på Capitolhøyden. For det andre gav keiserlig patronasje til kulten sterkere lojalitetsbånd til den munisipale eliten i de østlige provinsene, hvor Isis stod sterkt. Samt at Serapis hadde blitt knyttet til Vespasian og Domitian ønsket å etablere en klarere profil for sitt prinsipat.

Det er klart at det var en grad av østlig påvirkning av det nye dynastiet. Selv om Augustus' prinsipper bestod og de flaviske keiserne forble rotfestet i en tradisjonell romersk kontekst. Det er ikke under disse keiserne vi finner den definitive østliggjøring av keiserriket, men det er mange tendenser. Særlig den greske innflytelsen under Domitian bidro til å etablere hellenistiske tradisjoner og opphøye prinsepsen i retningen av en *dominus*.

Kapittel VI

Keiserkulten og det nye dynastiet

Flavisk religionspolitikk fikk sitt endelige uttrykk i den offisielle kulten til keiserne. Dette var den viktigste enkeltkomponenten og jeg vil analysere denne med tanke på å belyse hvordan flaverne skilte seg fra julio-clauderne. Keiserkulten vil bli behandlet adskilt fra det mer løse begrepet statskult, selv om den var en viktig komponent av dette også, samt herskerkult, som ikke er presist nok med tanke på den romerske konteksten knyttet til keiseren.

Over de neste sidene vil jeg forsøksvis belyse noen viktige trekk ved keiserkulten under julio-clauderne, først og fremst Augustus og Claudius, før jeg setter utviklingen i kontrast med den flaviske perioden.

Keiserkulten under julio-clauderne og flaverne

Keiserkultens tidlige spor kan føres tilbake til tiden før julio-clauderne, men det er først ved flaverne den ble institusjonalisert og en integrert del av det romerske statssystemet og panteonet. Kultens form før keisertiden bar preg av at selve prosessen knyttet til æring av de døde eller svært mektige levende personer var noe nytt for romerne. Jupiter har blitt sett på som en gud, mens den romerske keiseren var en politisk figur i moderne øyne, men dette kristianiserte synet tar ikke høyde for den religiøse situasjonen i antikkens Roma. Når senatet tilber Jupiter, er dette på grunn av hans ekstreme påvirkningskraft for *staten Roma*, og derfor hadde denne handlingen stor betydning for de som gav offeregaven. Dette er prinsipielt det samme som keiserkulten. Man gir

guddommelige æresbevisninger til prinsepsen på bakgrunn av hans absolutte makt.²⁵¹ For å bedre forstå utviklingen til den flaviske keiserkulten, vil jeg innledningsvis redegjøre for noen trekk ved det første dynastiets særtrekk.

Det er en god presedens for å forstå en direkte sammenheng mellom handlingene til Cæsar og Augustus og derfor burde min behandling av keiserkult under julio-clauderne begynne med Cæsars guddommelige status.²⁵² Cæsar innehadde mange av de republikanske stillingene som kom til å bli en del av prinsipatets standardembeter.²⁵³ Senatet forsøkte med dette å definere den unormalt mektige Cæsars makt i en republikansk form. Dette kulminerte med hans utnevning til en statsgud av Roma, både levende²⁵⁴ og død (*Jul.*88), som det endelige beviset på hans totale makt. Konspirasjon og mord fulgte omgående. Senatet omtalte diktatoren som *divus* i 46 f.vt., men dette var ingen offisiell utnevning.²⁵⁵ Det var smiger rettet mot diktatoren. Dette ble fortsatt utført, som vi har sett tidligere i denne avhandlingen, under Domitians styre knyttet til bruke nav *dominus et deus*.

Eksperimentet med Cæsar viste den unge Oktavian hvilke grenser han måtte forholde seg til når han befestet sin posisjon og forholdt seg til den religiøse sfæren av sin makt.²⁵⁶ Derfor utformet Augustus et kompromiss som senatet kunne gå med på, og avstod fra Cæsars harde formulering av guddommelig makt. Han holdt seg til en republikansk linje og avvek ikke fra denne. Hans lange styre gav dette kompromisset tid til å feste seg. Legger man til Tiberius' styre også (som handlet etter Augustus' presedens hvor enn han kunne finne det), ser vi at det faktisk er 64 år som passerer under denne republikanske linjen. Denne rekken ble forlenget av Vespasians styre, ved at han forholder seg til Augustus sin politikk, og stryker senere tillegg i den offisielle statskultens kalender (*Hist.*4.40.2). Dermed forlenget Vespasian denne rekken med ti nye år ved å hovedsakelig følge en Augusteisk presedens.

Ser vi på utformingen av Augustus posisjon er det mulig å se hans innovasjon på bakgrunn av Cæsars forsøk. Sveton forteller oss at det var en debatt knyttet til prinsepsens nye navn (*Aug.*7). Noen senatorer foreslo Romulus, siden Oktavian burde bli regnet som den andre

²⁵¹ Gradel 2002, s27-53 "Before the Caesars"

²⁵² Le Glay, Voisin og Le Bohec 2005, s128; Gradel 2002, s109

²⁵³ Cæsar var *pontifex maximus* og *augur* med en sterk kontroll over rikets religiøse institusjoner, samt at tittelen *parens patriae* betegnet ham som "far av sitt land" og diktatorembetet hans var livslangt (*Jul.*76), se også kapittel V

²⁵⁴ Gradel 2002, s54-55. I Cæsars siste år opprettet senatet en kult til *Divus Iulius* med en flamen og et tempel på statens regning. Dette ble også formatet for kulten til Augustus og de påfølgende *divi*.

²⁵⁵ Gradel 2002, s68

²⁵⁶ Gradel 2002, s109

grunnleggeren av byen. Munatius Plancus fikk derimot gjennomslag for ”Augustus”, som var en tittel med religiøse overtoner og som ikke var like provoserende som *Romulus*. Det indikerte at bæreren var unikt favorisert av gudene for å herske i Roma.²⁵⁷ Navnet Augustus kom fra en augurs innvielse av et område som ble helliggjort og dermed økte sin verdighet. Det er derfor også verdt å merke seg at dette setter en presedens som flaverne tar med seg. Også de ble opphøyet til religiøse skikkelser ved hjelp av dette navnet.²⁵⁸ Dette ble fort en keiserlig presedens som fulgte med stillingen som hersker av romerriket, men det var ingen garanti for at denne ville fortsette å bli brukt av et nytt keiserhus. ”Mellomkeiserne” fra år 69 fortsatte ikke denne sedvanen, Vitellius tok ikke i bruk dette navnet. Han profilerte seg heller på sin militære karriere og bakgrunn i Rhin-legionene som *germanicus*.²⁵⁹

Disse eksemplene viser hvordan Augustus republikanske kompromiss aldri krysset grensene som Cæsar hadde ignorert, og det er på tide å vende blikket mot *Divus Augustus* og den første guddommeliggjorte keiseren.²⁶⁰ Augustus var motvillig til å motta kult til seg selv. Når han først godtok tilbud om dette, insisterte han på at templene og alterene også skulle inkludere gudinnen Roma.²⁶¹ Augustus kunne ikke påstå og fremme romerske tradisjoner og på samme tid tillate kult til seg selv i en offentlig kontekst. Samtiden krevde at forholdet mellom hersker og undersått ble plassert i konteksten av en kult, og derfor måtte Augustus tillate at provinsene gav ham guddommelige æresbevisninger.²⁶² På grunn av dette innfører den nye prinsepsen innovasjoner som ikke krevde en direkte dyrkelse av ham selv som en gud.²⁶³

Før vi ser nærmere på *genius*’ inntreden i keiserkulten passer det seg med en kort gjennomgang av utviklingen til keiserkulten. I den innledende perioden ble direkte offentlig dyrking av keiseren unngått. Dette prinsippet ble en presedens basert på keiser Augustus’ behandling av kultforespørsler fra provinsene. Denne var i effekt under hele det første dynastiet. Dette viser at den keiserlige strategien under julio-clauderne var å tidvis takke nei til tilbud om

²⁵⁷ Beard, North and Price 1998, s182

²⁵⁸ Se kapittel III; Imperator Vespasianus, prinseps?

²⁵⁹ Noe som kan understreke hans tilhørighet til Nero, siden det var hos denne keiseren ærestittelen *Germanicus* sist hadde blitt brukt.

²⁶⁰ Cæsar må bli sett på som et engangstilfelle. Hans status som statsgud ble vedtatt før han var død og av en annen natur enn *divus*tradisjonen som blir etablert under Augustus og Tiberius.

²⁶¹ Fishwick 1987, s198 og 273

²⁶² Fishwick 1987, s83-84

²⁶³ Fishwick 1987, s84: Disse var offentlige festivaler som feiret hans *natalis* (store bragder), navnet Augustus, å gi måneden Sextilis sitt eget navn, samt å ofre vin til sitt *genius*. Sistnevnte vil i utstrakt grad bli presentert videre. Fishwick behandler dette emnet i større detalj enn hva jeg kan gå inn på her, se side 83-93.

kult og tilbedelse fra forskjellige munisipa. Dette ble fastholdt for ikke å avvike for mye fra tradisjonelle republikanske verdier om *moderatio*. Samtidig var det viktig å ikke takke nei til alle tilbud, da dette ville underminere grunnlaget for keiserkulten.²⁶⁴ Slik oppstod det paradokser hvor man takket nei i et skyggespill med senatet, men tillot opprettelsen av kulter og presteskap i provinsene på direkte forespørsler, som ved et tilfelle under Claudius; hvor en by var tillatt å ha en prest til hans ære, men ikke kunne gi ham guddommelige æresbevisninger og fullstendig kult.²⁶⁵ Dette viser at i praksis var det aksept for keiserens guddommelighet i prinsippet, men i teorien var det større motstand.

På det generelle plan fungerte den romerske staten både som en initiator og regulator av keiserkulten.²⁶⁶ I øst var det først og fremst regulering av de mange munisipalske tilbudene om kult som var viktig. I de mer underutviklede vestprovinsene var det et større behov for å implementere en institusjon som kunne binde folket til Roma. Her var keiseren mer ivrig etter å fremme tilbedelse gjennom kulten.

Spredningen av keiserkulten fortsatte under flaverne med en vekt på de vestlige provinsene. Derimot så var ikke dette nødvendigvis en følge av flavisk innflytelse, da Tarraco selv ønsket å bygge et tempel til Augustus og ble priset av Tiberius for å sette et slikt godt eksempel (*Ann.*1.78). Aktiviteten i provinsene Gallia Narbonensis, Africa Proconsularis og Baetica viser derimot at det var trykk fra sentralt hold som sørget for en spredning av keiserkulten til disse områdene. Mauretania's kult er vanskelig å datere nøyaktig, men er sannsynligvis fra Vespasians prinsipat.²⁶⁷ Disse fire viser at Vespasian var ivrig etter å spre keiserkulten til provinser hvor den ikke var fra før, og at disse områdene var etablerte provinser i romerriket gjorde det viktig for den nye keiseren å stimulere deres lojalitet til den nye familien. Keiserkultens utvikling har lenge blitt ansett som "created by Augustus, organized by Vespasian (...)."²⁶⁸ og hvorvidt flaverne hadde en betydelig rolle vil derfor ikke i stor grad bli direkte diskutert her.

Julio-claudernes inkonsekvente utnevnelser av *divi* viser at dette var et prosjekt som var under utforming. Det var en kamp om minnet til de døde keiserne og var sterkt knyttet til

²⁶⁴ Price 1984, s72

²⁶⁵ Price 1984, s72

²⁶⁶ Price 1984, s70-71

²⁶⁷ Beard, North and Price 1998, s356; Fishwick 1987, s219-294

²⁶⁸ Le Glay, Voisin og Le Bohec 2005, s360, se også Ferguson 1994, s95

defineringen av prinsipatet som en embetsstilling. En viss fleksibilitet er mulig å oppdage. Under de senere adoptivkeiserne og det severske dynastiet var rammene til kulten (og prinsipatet) klarere avgrenset.²⁶⁹ Når keiserkulten senere ble omtalt som en skikk hvor keisere som etterlater seg etterfølgere ble guddommelige, så er det oppstått et rigid system og praksisen er sementert som en del av den konstitusjonelle sedvanen.²⁷⁰ Fishwick istemmer at det ikke var organisert plan for *divikulten*, den løse forfatningen som skisseres i "the Imperial Cult in the Latin West", understreker et nesten vilkårlig fremgangsmønster blant de første keiserne. Slik forble det frem til dynastiskiftet, da Flaverne signaliserte en viss form for mønster ved å vende tilbake til modellen satt av Augustus.²⁷¹ Prinsipatet og keiserkulten var i ferd med å få sin form, det er ikke tilfeldig at deres utvikling fulgte hverandre.

Dette blir klart når vi ser på hvem som mottok kult i disse templene; keiseren hadde en direkte kult knyttet til seg selv. Fishwick argumenterer helhetlig for at dette var den generelle tendensen i vestprovinsene; sentralt initiativ og kult rettet mot den levende keiseren. Dette var etablert praksis under julio-clauderne og den blir videreført av alle senere keisere.²⁷² Debatten knyttet til hvorvidt kulten i provinsene var tilegnet den levende keiseren, faller utenfor denne oppgavens omfang. Dog er det velattestert av Fishwick at flaverne oppfordret til kult til den levende keiseren og at hvordan disse var strukturert var meget avhengig av hvem som utførte ritualene; romerske borgere, frigivne, slaver eller *municipiaborgere*.²⁷³

Jeg vil heller ikke se på spørsmålet knyttet til tilbedelse av den levende keiseren. Kort formulert så er dette et problem som ikke er relevant for denne problemstillingen. I Roma kunne ingen romer være en levende gud, men i provinsene var det tilsynelatende fritt frem. Et skille mellom Øst og Vest var også merkbart her, med mer åpen tilbedelse av den levende keiseren i Øst.²⁷⁴ I Roma forble guddommelig status derimot et fenomen knyttet til de døde keiserne uten nevneverdig utvikling. Flavernes bidrag kan måles i antall kultsteder, organisering av presteskap

²⁶⁹ Hekster, 2009, s102. Heksters artikkel gir for øvrig en glimrende innføring i problematikk knyttet til keiserkultens rolle som legitimerende verktøy og familiebygger.

²⁷⁰ Etterfølgere: Gradel 2002, s261, Appian (*B.C.*2.148)

²⁷¹ Fishwick 1987, s 219-224

²⁷² Politisk verktøy: Fishwick 1987, s273

²⁷³ Den levende keiserens rolle i kulten: Beard, North and Price 1998, s354-363; Fishwick 1987, s273-280

²⁷⁴ I den greske verden var tradisjonen rundt herskerkult rettet mot den levende hersker, og det var liten bruk for ham død, da kunne ikke "guden" gjengelde offergavene han fikk. Beard, North and Price 1998, s355; Gradel 2002, s261 påpeker også at keiserens kult var mindre verdtt etter hans død.

og nye *divi* i panteonet, men det er lite som tyder på markante nyvinninger i kultutøvelse eller keiserens posisjon i kulten. Malen til Augustus bestod, og forble i grove trekk uforandret.

Claudius, Domitian og tilbedelsen av keiserens *genius*

Tilbedelsen av det keiserlige *genius* og *genius* sin generelle plass i romersk religion er et felt som krever grundig analyse. Under Domitian ble dette en del av hans forsøk på å binde hele staten til sin person, og derfor må vi se på årsakene til innføringen og følgene av dette. Keiserens *genius* som en del av keiserkulten starter med Claudius, en av de to julio-clauderne som var meget viktige for flaverne.

Claudius tok til prinsipatet ved en tilfældighet og med en voldsom senatorisk opposisjon som ønsket en gjeninnføring av republikken. Den nye keiseren måtte derfor legge seg på en annen linje enn sin forgjenger Gaius, og returnere til den republikanske presedensen til Augustus som et middel for å imøtekomme denne. Det ble svært viktig for Claudius å bevise sin samhörighet med grunnleggeren av prinsipatet, da hans dynastiske stilling og rett til keisermakten i utgangspunktet ikke var særdeles sterk. For å binde sin person til Augustus avsluttet Claudius alle sine taler og edikter med "Ved Augustus" (*Cl.* 11) og han sørget for å guddommeliggjøre sin bestemor, og Augustus' kone, Livia (*Dio.* 60.5.2). Diva Livia var et viktig dynastisk trekk, da dette signaliserte legitimitet for Claudius og kontinuitet fra Augustus' gode styre.²⁷⁵ Problemet med Claudius' manglende *auctoritas* ble derimot ikke løst fullt ut. Tilbedelsen av hans *genius* i offentlig regi var middelet han brukte for å fullføre dette.

Claudius hadde aldri blitt sett på som en person verdig keiserembetet og hadde et behov for å finne et virkemiddel som kunne motvirke dette.²⁷⁶ *Geniustilbedelsen* ble et nyttig verktøy for å binde hans undersåtter til den nye keiseren. Det er mulig å datere en offisiell tilbedelse av keiserens *genius* under Nero, som vi skal se nedenfor er det mye som tyder på at dette ble arvet fra Claudius.²⁷⁷

²⁷⁵ Gradel 2002, s180

²⁷⁶ Claudius ble holdt utenfor av Augustus og Livia og fikk svært få offentlige oppdrag, ble sett på som en idiot og heller unyttig. Han var en belastning for julio-claudernes fremtoning og gav Augustus (og Tiberius) en viss grad av hodebry. *Clau.* 2-5.

²⁷⁷ Gradel 2002, s163-164

Tilbedelsen av keiserens *genius* hadde en spesiell stilling under Claudius og Nero. Denne praksisen representerte en dyrking av keiseren som var mer akseptert enn direkte tilbedelse. Mottageren av offergavene var hans *genius* - men dette var bare en omformulert tilbedelse av keiseren.²⁷⁸ Kildene vi har fra perioden gir sparsommelig med informasjon angående emnet, opphavet til disse kan belyse hvorfor. Tilbedelse av *genius* innebar et underdanighetsforhold som nok var mulig å tolerere i praksis, men umulig å erkjenne i teori. Derfor unnlot mange av de antikke forfatterne å kommentere på dette, da disse tilhørte de øvre klassene i samfunnet som var frie *libertas* og derfor var det tabu for disse å underkaste seg en annen persons *genius*.²⁷⁹

Pompeii ble lenge ansett som stedet hvor det endelige beviset for tilbedning av den levende keiseren gjennom hans *genius* var å finne. Dette synet er særlig markant hos Lily Ross Taylor i hennes "the Divinity of the Roman Emperor". Altere og templer bevart i byens forum indikerer en klar utbredd dyrkelse av den levende keiser Augustus' *genius*.²⁸⁰ Gradel avfeier Taylors konklusjoner på basis av lite belegg i kildene hun har brukt. Dette gjør han med rette, da Taylor mangler det avgjørende beviset som synliggjør *geniustilbedelse* på forum. Selve ordet *genius* er ikke mulig å oppdrive i innskrifter på forum, og argumentasjonen hennes faller dermed, da hun presenterer et argument som ikke er basert på sikre bevis, men antagelser.²⁸¹

Vicomagistrifrisen er beviset Gradel trekker frem for å stadfeste dyrkingen av keiserens *genius* i statskulten til Claudius' styre. Dette relieffet avbilder en offerprosesjon hvor keiseren med følge leder tre offerdyr som alle har spesiell betydning, men det er ett dyr som fremhever seg som spesielt knyttet til keiserkulten – den ukastrerte oxen. Denne var i henhold til Arvalbrødrenes nedtegnelser fra feiringen av Neros kroning knyttet til hans *genius*; formannen i brorskapet ofret en okse til keiserens *genius*.²⁸² Når denne informasjonen knyttes opp mot rekkefølgen av både offerdyr og keiser på Vicomagistrifrisen gir dette en klar indikasjon på at det var Claudius' *genius* som var den endelige mottageren av offeret. Gradel identifiserer en figur på relieffet som ikke kan være noen andre enn Claudius og behandler hvilke guder de forskjellige offerdyrene er beregnet til.²⁸³

²⁷⁸ Taylor 1975, s192

²⁷⁹ Gradel 2002, s187-197, tidligere i oppgaven har jeg diskutert sammenhengen mellom *genius* og slavemester, se kapittel IV.

²⁸⁰ Taylor 1975, s211-223

²⁸¹ Gradel 2002, s79

²⁸² (...) *Genio ipsius (sc. Neronis) Taurum*, (..)

²⁸³ Gradel 2002, s166-180 Her er det også mulig å se et bilde av relieffet.

Hovedpoenget er at en okse ble ofret til Claudius' *genius*, og at denne handlingen har blitt arvet av Nero, hvor man har arvalbrødrenes nedtegnelser fra hans kroningsseremoni der det keiserlige *genius* er blant mottagerne av offer. Betydningen av *genius* i keiserkulten er derimot et viktigere moment å diskutere. Det var vanlig i det romerske samfunnet å tilbe sin egen *pater familias*' *genius*, da disse var ånder som var enhver families private guddom.²⁸⁴ Ved å tilbe keiserens *genius* anerkjente dette ham som patron for hele riket og en stor-*pater familias*.²⁸⁵ Betydningen av dette i offentlige seremonier er at *Genius* blir implementert i statskulten og tittelen *pater patriae* reflekterer denne bruken fra Claudius. Det er dette som er hovedintensjonen til en herskerkult; å posisjonere makthaveren ovenfor sine undersåtter. Tittelen *pater patriae* var uttrykket for denne patronstatusen. Landsfaderbetegnelsen hadde i første omgang blitt gitt til Augustus som en ren ærestittel, men fikk en ny betydning og tyngde når den ble adoptert av Claudius. For ham blir denne brukt til å berettige bruken av *genius* i keiserkulten.²⁸⁶

Vespasians ønske om å distansere seg fra Nero gjorde avskaffelsen av denne skikken til en nødvendighet. Særlig da den var meget upopulær blant senatorene. *Libertastanken* stod fortsatt sterkt i denne gruppen. Plinius den yngre forteller oss i sin panegyrikk til Trajan at han er glad for at den nye keiseren nektet offergaver til sitt *genius* (*Pan.52.6*)²⁸⁷. Det er dermed mulig å anta at dette var en praksis som opphørte etter flaverne som en naturlig konsekvens av Domitians endelikt. Ettermælet hans som en dårlig keiser har en sammenheng med den serviliteten han krevde av senatet. Plinius' reaksjon på den nye prinsepsens holdning til dette viser styrken av forakten til keiserlig *geniustilbedelse*. Det samme kan tilskrives Tacitus og Sveton. Plinius kan ha forventet en fullstendig omvending fra etterfølgerne etter Domitians harde autoritære posisjon. Nerva var sannsynligvis opphavet til denne forandringen i praksis. Hans rolle som en republikansk prinseps med stolte tradisjoner som en tidligere senator, må ha ført med seg det lignende tankegodset til sine medsenatorer. Det er derfor plausibelt å anta at keiserens *genius* ikke ble tilbedt under keiserne som umiddelbart etterfulgte ham, og at slik dyrking var sett på som et viktig element ved å være en dårlig keiser.

²⁸⁴ Gradel 2002, s36-44

²⁸⁵ Keiserens *genius* fungerer som patron for folket som gav offergaver til ham, men keiseren var den reelle mottageren. Tilbedelsen av en *pater familias*' *genius* var forbeholdt slaver og frigivne, konnotasjonene til dette over hele riket tilsier at alle som tilbedte keiseren vil få samme status. Gradel 2002, s141 og 187-189

²⁸⁶ Gradel 2002, s141

²⁸⁷ "(...) you will not allow public thanks for your benevolence to be addressed to your genius, but direct them to the godhead of Jupiter". (Oversatt av Radice 1969) Det er en spennende detalj at Plinius her etablerer Trajan som en visekonge over romerstaten på vegne av Jupiter, en relasjon som flaverne forsøkte å etablere for seg selv.

Det domitianske eksperimentet viste seg dermed å være *for* autokratisk og praksisen med keiserens *genius* ble avsluttet ved hans død. Tilstedeværelsen av Domitians *genius* i trosskapseden, som ble presentert i kapittel IV, var muligens en parallell til Claudius' posisjon ved hans maktovertagelse.²⁸⁸ De delte noen felles karakteristikk som kan tyde på dette; biografien av Claudius beskriver en oppvekst som var fjernet fra det offentlige og det var klart for alle at denne julio-clauderen ikke kom til å ta på seg den purpure togaen til prinsepsen. Derfor ble han aldri gitt den nødvendige forberedelsen til å bli en romersk statsmann og når han ble utnevnt til keiser av pretorianerne måtte han løse *auctoritas*problemet sitt.

Ser man på Domitians forutsetninger blir det tydelig at også han hadde en oppvekst som ikke siktet ham mot romerrikets mektigste stilling. Hans oppvekst var preget av fattigdom²⁸⁹ og overgrep²⁹⁰. Han hadde bekledd få stillinger med reell makt da Vespasian ble prinseps, og ble åpenlyst henvist bak Titus i *auctoritas*.²⁹¹ Under opptakten til Vespasians prinsipat, plasserte Dio Cassius Domitian i hans Villa ved Albanhøyden, hvor han hadde et lidenskapelig forhold til Domitia (Dio.65.3.4). Avsnittet som omtaler denne aktiviteten er plassert mellom Cerialis' suksess i Germania og beretningen om Titus' erobring av Jerusalem. De senatoriske kildene gjorde et bevisst poeng av Domitians ubetydelige bidrag til flavernes seier. Slik ble Domitians mindre rolle fremhevet gjennom å bli kontrastert med viktige militære seire for det flaviske dynastiet. Det er meget mulig han spilte en mindre rolle, sin alder tatt i betraktning, men det er verdt å merke seg at de fiendtlige kildene muligens trekker dette for langt. Domitian er tross alt involvert i overgangsstyret i Roma sammen med Mucianus, men det er vanskelig å attestere hans bidrag til dette.²⁹²

Derimot er det mulig at dette var en del av den flaviske propagandaen. Flaverne hadde kommet fra lav byrd og ved hjelp av gudene og sin egen innsats, hadde de blitt herskere av romerriket. Jones hevder derimot at det var en sosial mobilitet, med klare mål om å heve slekten

²⁸⁸ Under Domitians styre sverget man ved Jupiter, *Divi* Augustus, Claudius, Vespasian og Titus, den levende keisers *genius* og *di penates*. Scott 1975, s61

²⁸⁹ Vespasian opplevde økonomiske problemer som en følge av sitt guvernørskap i Afrika og han måtte pantsette eiendommen sin og starte med eselhandel (*Vesp.*4). Domitians fattigdom (*Dom.*1) må stamme fra denne perioden.

²⁹⁰ Sveton hevder at Domitian ble seksuelt misbrukt som ung av hans etterfølger Nerva. (*Dom.*1)

²⁹¹ Jones 1992, s18

²⁹² Vespasians takk for at hans sønn ikke avtronet ham (Dio.65.2.3), er gjerne blitt tatt til inntekt for den enevelldige Domitian, men kunne like gjerne vært et tilfelle av Vespasians humor, eller en oppriktig takk for at sønnen holdt seg lojal til flavernes sak.

ledd for ledd mot toppen, som hadde hatt mektige patroner som Claudius og Nero.²⁹³ Selv om det er usikkerhet knyttet til Domitians rolle, så er det klart at hans posisjon kontrastert med Titus er klar. Titus var den Vespasian hadde sett seg ut som sin fremtidige arving, og den førstefødte ble grundig forberedt på en karriere som passet hans fars familieambisjoner. En oppvekst ved hoffet hadde sørget for at Titus var godt kjent blant eliten (*Tit.2*) og dette var, i samspill med Vespasians fordelaktige posisjon under Claudius og Nero, med på å markere disse to som de med klareste politiske ambisjoner og muligheter hos flaverne. Domitian var assosiert med keisermakten, men forble en outsider.²⁹⁴

Tar man denne bakgrunnen til etterretning, kan det etableres at Domitian hadde en karriere som fortsatt ikke hadde fått den nødvendige tyngden til å styre da Titus døde. Intensjonene kan ha vært at Domitian skulle følge i Titus' fotspor som adjutant og få sin ære denne veien, selv om det er blitt spekulert i om Titus ønsket å ta en ny kone og produsere sin egen arving.²⁹⁵ Vespasian var uansett helt klar på at begge hans sønner skulle være kandidater til å bli prinseps. Titus' korte styre gav derimot ingen mulighet for en slik fremming av et keiserlig kandidatur for Domitian. Claudius hadde en lignende usikkerhet knyttet til sitt prinsipat, og institusjonaliserer tilbedelsen av keiserens *genius*.

Domitian tar opp denne trenden etter sin maktovertagelse, som stadfestet av *lex municipii Salpensani* og *lex municipii Malacitani*.²⁹⁶ Dermed er det mulig å se at keiserens *genius* har blitt brukt når prinsepsen ikke hadde den nødvendige *auctoritas* til å etablere sitt styre på tidligere meritter. Domitian innfører ikke dette kun for å nedkjempe den senatoriske opposisjonen, men også for å fremme en maktrelasjon med det øvrige riket – som muligens anså ham som mindre skikket til å styre enn sin bror. Claudius var blitt hengt ut som en idiot uverdigg den julio-claudiske familien og måtte forandre oppfattelsen av dette. Selv om Domitian ikke var ansett for å være like uegnet, hadde han nok fortsatt et legitimeringsproblem. Han hadde stått i Titus' skygge for lenge.

Keiserens *genius* må derfor bli sett på som en gud med en dobbel betydning. Den bidro til å formulere keiserens absolutte makt over romerriket som en *pater familias* for hele landet.

²⁹³ Jones 1992, s 1-12

²⁹⁴ Hans rolle i den jødiske triumfen kan belyse dette, hvor han var nødt til å følge etter sin far og bror i en bæreseng, mens de fikk stoler og kunne sitte i en mer ærerik stilling. (*Dom.2*)

²⁹⁵ Jones 1992, s20 påpeker at Titus var 40 år ved sin maktovertagelse og var ti år yngre enn Claudius som hadde rukket å få to barn i sitt prinsipat.

²⁹⁶ Scott 1975, s61

Samtidig med dette er det tenkelig at de to keiserne en kan assosiere sterkest med praksisen hadde utfordringer knyttet til sin maktovertagelse og søkte til *genius*kulten for å løse disse. *Geniustilbedelsen* blir dermed et nyttig supplement for en keiser som ønsker å fremheve sin posisjon.

Gens Flavia, en guddommelig familie for keiserriket

Keiserkulten under flaverne inneholdt etter hvert flere *divi*, både Vespasian og Titus ble opphøyet som døde keisere, men også andre familiemedlemmer ble gitt guddommelighet. Dette viser en fortsettelse fra det tidligere julio-claudiske dynastiet hvor vellykkede keisere med et positivt ettermæle ble opphøyet til gudenes verden. Flaverne var aktive i utnevnelsen av nye *divi*. De bidrog sterkt til veksten av keiserkulten ved å la medlemmer av sin familie få status som guddommelige fortløpende. Det var den innerste sirkelen av den flaviske klanen dette innebar, og de begynte med *Divus Vespasianus*.

Vespasian og Titus ble statsguder av Roma og fikk sine apoteoser kort tid etter sine dødsfall. Motivasjonen for dette var tilsynelatende klar blant senatoriske kilder som Plinius. Ifølge hans panegyrikk var det kun politiske hensikter for guddommeliggjøringen til de to flaverne, mens Trajans guddommeliggjøring av Nerva var et uttrykk for kjærlighet til sin adoptivfar (*Pan.*11). Denne argumentasjonen har blitt grundig diskutert, og talens natur som en panegyrikk er avslørende, men det er fortsatt verdt å merke seg ordvalget her. Titus gjorde Vespasian til en *divus* for å være sønnen til en gud, mens Domitian gjorde det samme med Titus, kun for å være bror av en gud. Dette er for Plinius åpenbart et politisk trekk. Derimot så er det intet problem når Trajan gjør det samme. Det er prinsipielt ingen forskjell på regjeringsperiodene til Titus og Nerva, og deres handlinger innenfor korte tidsrammer var nok til å argumentere for og imot guddommeliggjøring. Plinius er i dette tilfellet i nesegrus beundring av Trajan, og kilden reflekterer dette.

De senatoriske kildene fra vår periode er generelt motstandere av *divustradisjonen* når den innebefattet (i deres øyne) uverdige kandidater. Seneca og Plinius den eldre og yngre eksempliggjør dette. Førstnevntes *Apocolocyntosis* gikk hardt ut mot Claudius' apoteose, men

kritikken er først og fremst rettet mot hans fysiske skavanker.²⁹⁷ De sistnevnte anså det som en verdig apoteose når den var fortjent på basis av tidligere bragder.²⁹⁸ Kun Cæsar, Augustus og Vespasian hadde en tilsynelatende aksept for sine posisjoner i himmelen. Selv om Plinius den yngre avfeier samtlige *divi* som pølsevev frem til Trajans utnevnelser.²⁹⁹ Sveton trekker dog frem at selve kravet for Augustus' apoteose var resultatet av en stor bestikkelse fra Livia (*Aug.*100). Kometen som skinte på himmelen etter Cæsars død var tydeligvis et sterkt omen som gjorde et inntrykk (*Dio.*45.7). Plutark delte også disse forestillingene og latterliggjorde *divitradisjonen* og den generelle trenden med å gi sine herskere guddommelig status.³⁰⁰

Det er verdt å merke seg at Sveton skilte mellom motivasjonene til Domitian og Titus når de gav apoteose sine forgjengere, mens Plinius så to identiske årsaksforklaringer. I dette tilfellet så vises heller tekstenes rolle som levninger mer enn selve innholdet, da vi kan lære mer om forfatterne enn om apoteose i dette tilfellet.³⁰¹

I tiden etter flaverne er det klart at Vespasian og Titus forble anerkjente blant de viktigste *divi*. Ingen andre flaviske *divi* blir ofret til etter deres fall, dette blir attestert i *ferale duranum* 225-27 e.vt..³⁰² Behovet for keiserne var mindre etter deres død, og de nye dynastiene hadde heller ingen behov for å beholde mindre *divi* som Julia eller Domitians barn fra flaverne.³⁰³ Det er derimot klart at de senere Antoninske keiserne markerte sin legitimitet med samme fremgangsmåte som flaverne; å ære tidligere gode keisere som var blitt guddommeliggjort. Derfor bevares Divus Vespasian og Divus Titus for ettertiden på lik linje som flavernes fremheving av Divus Claudius gjenopprettet hans posisjon.

For utenom de to flaviske *divi*, så hadde dynastiet flere medlemmer som ble gitt guddommelig status, og noen som fikk ærestitler som bidrog til en religiøs aura knyttet til deres posisjon. *Gens Flavia* ble sakralisert i et økende tempo under deres siste keiser og jeg vil nå

²⁹⁷ *Apo.*5 Herkules møter Claudius i den neste verden og blir skremt av hans åsyn, selv om helten hadde møtt all verdens monstre.

²⁹⁸ Scott 1932, s157 (Plinius den eldre) og s162 (Plinius den yngre)

²⁹⁹ *Pan.*11.2: "You gave your father his place among the stars, (...), but simply because you thought he *was* a god." Radice 1969, s349

³⁰⁰ Scott 1929 summerer Plutarks tanker

³⁰¹ Svetons forkjærlighet for Titus som et middel til å få Domitian til å virke enda mer tyrannisk er velkjent og Plinius skrev en hyllest til sin patron og dermed blir hans nedtoning av tidligere prinsepers motivasjoner obligatorisk.

³⁰² Den komplette listen av *divi* var på dette tidspunktet: Augustus, Claudius, Vespasian, Titus, Nerva, Trajan, Marciana, Matidia, Plotina, Sabina, Hadrian, Faustina den eldre, Antoninus Pius, Lucius Verus, Faustina den yngre, Marcus Aurelius, Commodus, Pertinax, Septimus Severus og Caracalla. Ferguson 1994, s95-96

³⁰³ Døde keisere: Gradel 2002, s261

presentere hvordan dette foregikk. Den viktigste av disse var Domitia Longina, som ble presentert som en keiserinne verdig Domitian som *dominus et deus*.

Domitia Longina kom fra en aristokratisk familie, og en av hennes forfedre var ingen ringere enn C. Cassius Longinus, hovedkonspiratoren til Cæsars mord. Ekteskapet med Domitian gav flaverne et fellesskap med en av de mer fornemme slektene i Roma, Casii Longini. Hennes far var Neros suksessfulle general Corbulo, som ble tvunget til å begå selvmord på grunn av sin popularitet og påstander om konspirasjoner mot keiseren. Denne bakgrunnen passet fint for flaverne som aktivt ønsket å knytte seg til motstandere av den siste julio-clauderen.³⁰⁴

Hennes rolle i den flaviske ordenen som Domitian startet å etablere ble klarert kort tid etter begynnelsen av hans prinsipat. Domitia fikk tittelen Augusta (*Dom.3*) Dette tilskrev henne de samme kvalitetene som tilhørte Augustustittelen. Denne ble først opprettet av Augustus og gitt til Livia i hans testamente.³⁰⁵ Romerne hadde ikke en keiserinneposisjon per se, men hadde æret Livia som noe lignende. Hun fikk et tempel sammen med Augustus i Vindobona³⁰⁶ samt et med senatet og Tiberius i Asia³⁰⁷. Hennes posisjon som Augustus make var helt klar, og fra Sveton kommer det frem at de diskuterte statsanliggender sammen.³⁰⁸ Livia holdt en aktiv rolle ved siden av Augustus og ble gjort til *diva* av Claudius. Domitia Augusta fikk ingen lignende ære, men det er sannsynligvis at hun ble inkludert i de provinsielle kultene til Domitian. Domitian og Domitia ble fremstil som Jupiter og Juno på mynter og kultstatuer, hun figureerte også som Hera i kulten til Domitian i Efesus.³⁰⁹

I tillegg til tittelen Augusta, ble Domitia gitt tilnavnet *Mater Divi Caesaris*. Hun fikk en sønn som ble guddommeliggjort (se nedenfor) etter hans død. Denne tittelen gav assosiasjoner til Domitians egne rolle som *Divus Filius* og bidrog til en helliggjøring av hennes person. Det er rimelig å anta at det kun var Domitia som mottok denne tittelen av samtlige romerske keiserinner. Samtidig oppstod det en ny portrettype som en følge av hennes nye posisjon. Denne inkorporerte bruken av et diadem og et idealiserende utseende passende for et medlem av *domus divina*. Disse

³⁰⁴ Varner 1995, s187-188

³⁰⁵ Hornblower and Spawforth 2003, s218-219

³⁰⁶ Beard, North and Price 1998, s365

³⁰⁷ Price 1984, s66

³⁰⁸ Livia fremmet en galler for borgerskap (*Aug.40*) diskuterer arverekken (*Cla.3*) og dette viser at hennes påvirkning var tilstede. Det fargerike forholdet mellom Tiberius og Livia i førstnevntes prinsipat (*Tib.50-51*) forteller oss om en kvinne som deltok aktivt i statsapparatet. Kildene gir henne ikke mye plass, men det er klart at Livia hadde en sterk påvirkningskraft.

³⁰⁹ Varner 1995, s200-201,

titlene signaliserte indirekte at prinsipatet ble dreiet i en absolutistisk retning kort tid etter Domitian kom til makten. Keiserinnen ble i stor grad en del av hans forsøk på å fremstille seg som en gud uten å krysse grensen med en offentlig kult. Varner sier det best selv: “it stands as a testament to her extraordinary position, that Domitia is the only empress for whom a portrait type appears to have been created that included the diadem as an integral type”.³¹⁰

Sveton skildrer også en detalj rundt paret Domitian og Domitia, de ble hyllet som *domino et dominae* av publikummet i Colosseum. På samme sted skriver han at Domitians handling ved å ta henne tilbake etter deres skilsmisse var en tilbakekalling til hans guddommelige seng (*Dom.*13). Det er dermed liten tvil at samtiden oppfattet dette paret som en keiser og keiserinne.³¹¹

Verken Domitian eller Domitia ble opphøyd til *divi*, men det ble deres barn. Denne sønnen opptrer som den guddommeliggjorte sønnen til Domitian på myntene til Domitia.³¹² Lite er kjent om dette barnet, utenom at det ble født i Domitians andre konsulskap og sannsynligvis døde det påfølgende året (74 e.vt).³¹³ Hans apoteose ble attestert av Martial (*Ep.*iv.3), Statius (*Silv.*i.1.97) og Silius Italicus (*Pun.*3.629), men det er ingen kilder som kan knytte Domitians ukjente sønn til den flaviske himmelen. Selv om det er svært sannsynlig at hans aske ble lagt i dette templet og æret av de flaviske *flamen*. Denne apoteosen var innovativ og uten direkte presedens, da keiseren guddommeliggjorde et familiemedlem som var død før han tok til purpuret. Denne tilbakevirkende effekten var en nyvinning som kom til å bli videreført. Det mest nærliggende tilfellet var under Nero, men her var barnet blitt født under hans prinsipat.³¹⁴

Titus plasserte en gullstatue av Britannicus i det keiserlige palasset, samt at han lot en elfenbensstatue av Britannicus til hest bli paradert i samme følge som Titus’ i sirkus (*Tit.*2). Denne personlige dedikasjonen til Claudius’ sønn kan spores tilbake til deres felles oppdragelse ved hoffet, og den er av en privat natur. Britannicus’ statue var formodentlig en hyllest til en tidligere venn og kan tyde på at Titus inkluderte hans *genius* blant sine egne offerhandlinger. Rytterstatuens del av den keiserlige prosesjonen må sees som en ytterligere knytting til de gode

³¹⁰ Varner 1995, s193-195

³¹¹ I kildene så er ikke Domitia like fremtredende som tidligere keiserlige kvinner som Livia og Agrippinna. Statius, Martial, Silius Italicus og Josefus er alle mindre interessert i henne og kommer kun med et fåtall kommentarer. Jones 1992, s37

³¹² Jones & Milns 2003, s127-128

³¹³ Scott 1975, s 74; Jones & Milns tar en mer forsiktig tilnærming til dødsåret og setter 83 e.vt som den siste muligheten, Domitian hadde ikke tatt navnet Germanicus enda, noe han først gjorde i 83.

³¹⁴ Varner 1995, s193

julio-clauderne, i dette tilfellet Claudius. Denne sammenhengen hadde blitt fremmet av Vespasian da han startet gjenoppbyggingen av templet til Claudius, og Titus' gest må sees her som en videreføring av farens presedens. Det er heller ingen kilder som kan påpeke at kulten av Britannicus mottok en prest eller annen kultpraksis. Derfor er det naturlig å konkludere med at disse guddommelige æresbevisningene var av en privat art for Titus, men med en dynastisk rolle som forsterket båndet til Claudius. Disse statuene var private, men intensjonene med dem var nok åpenbare i sin samtid.

Titus' datter Julia ble også æret av den flaviske klanen, men i motsetning til den julio-claudiske Britannicus, ble hun gitt en apoteose. Hun ble profilert på mynter i sammenheng med romerske guder, hvor formålet var å fremme det flaviske dynastiets stabilitet og velstanden for den romerske staten. Siden hun også var det eneste barnet til Titus, var hennes fremtid som en viktig del av den keiserlige familien sikret. Selve bildene hadde en tendens til å minne om ren smiger, og Scott konkluderer sin behandling av henne med at denne var av typen assosiert med hellenistiske tradisjoner (senere vanlig under keiserriket). Det er også verdt å merke seg at hun mottok tittelen *Augusta* i likhet med andre kvinnelige medlemmer av keiserkulten.³¹⁵ Diva Julia ble nevnt av Martial som en beskytter av hans neste barn (*Ep.ix.6.3*), så hennes plass i den flaviske himmelen kan attesteres. Martial ønsket å smigre sin patron og gjorde dette ved å la en av de flaviske *divi* beskytte sin datter. Jones argumenterer også for at hennes apoteose kom som en følge av det gode forholdet med Domitian. Disse to hadde opplevd mye sammen og var sannsynligvis oppriktig glad i hverandre. Svetons forsøk på å etablere deres relasjon som seksuell er blitt avslørt som post-flavisk, negativ propaganda.³¹⁶

Ved sin død promoterte hæren Domitians kandidatur til å bli en *divus* (*Dom.23*). De ønsket sterkt at han skulle få sin apoteose og hadde ifølge Sveton hevnet ham umiddelbart hvis noen hadde vist lederskap. Legionenes gode relasjoner til den siste flaveren kan dermed ha fortsatt etter hans død, med en viss utbredelse av kult. Det er mulig å tenke seg en fortsettelse av hans guddommelige fremtoning under den nytteløse Nerva, som legionene ikke næret høye

³¹⁵ Scott 1975, s 49-50

³¹⁶ Jones 1992, s28-40

tanker om.³¹⁷ Dog er det lite som kan bekrefte en videre tilbedelse av Domitian, og det er vanskelig å følge dette nevneverdig videre.

Gens Flavia ble under flaverne, og særlig Domitian, utvidet mot en guddommelig keiserfamilie som hadde den nødvendige religiøse auraen til å etablere et hellenistisk-guddommelig monarki. Helt fra Vespasian truet senatet med at hans sønner ville etterfølge ham eller ingen, ble det klart at flavernes politikk var åpenbart dynastisk. Det var en ny herskerfamilie som hadde store planer for seg selv som overtok makten. Når *Templum Gentis Flaviae* ble opprettet og gradvis fylt opp av små og store *divi* ble dette bare klarere. Keiserkulten ble brukt for å nå dette målet, og utnevnelsen av forskjellige medlemmer av familien til *divus* og *diva* gjorde det klart hvordan denne politikken ville bli oppnådd. Det var ikke bare keiserne som var hellige, men hele familien.

Trajan utnevnte også en stor del av sin familie til deler av keiserkulten eller *divi*. Hans biologiske og adoptivfar, søster, kone og niese mottok alle denne æren.³¹⁸ Presedenser satt av Domitian ble ofte fulgt av Trajan på flere områder og keiserkulten var intet unntak.³¹⁹ Fordelen med å ha en guddommelig familie var blitt erkjent som et behov for prinsipatet etter julio-clauderne. Det var blitt fritt frem for hvemsomhelst å bli en keiser, selv en offiser fra Hispania.

Guddommeliggjøringen av andre familiemedlemmer enn fedre og mødre var tilsynelatende blitt en lite provoserende handling under flaverne, i motsetning til reaksjonen knyttet til Drusilla og Poppeae Sabina. Hekster argumenterer for at *divi*kulten ble stadig mer omfattende og akseptert, og fra og med flaverne var det vanskeligere å forklare hvorfor man *ikke* valgte å gi en keiser sin plass blant de guddommeliggjorte. Selv om forklaringsproblemet til guddommeliggjøring faller bort, så førte indoktrineringen av kulten til at den mistet sin fleksibilitet. Den var blitt ortodoksi og en integrert del av prinsipatet. Hekster argumenterer at under Trajan er det mulig å se en flavisk presedens som var blitt en norm for adoptivkeiserne. Denne utviklet seg i takt med institusjonaliseringen av keiserdømmet, og ved Septimus Severus' død var selve prosessen svært standardisert.³²⁰

³¹⁷ Det senere opprøret fra pretorianerprefekten Casperius Aelianus, hvor det krevdes at Trajan blir adoptert av Nerva og gjort til arving av keisermakten (Dio.68.3.3), viser at legionene tok initiativet selv.

³¹⁸ Waters 1969, s387-398

³¹⁹ Waters 1969, s404

³²⁰ Hekster 2009, s 104-108

Det store antallet med flaviske *divi* understreker at deres regjeringstid var et betraktelig steg i retning av en guddommelig hersker. Keiserens aura ble utvidet til å dekke hans familie som fikk et stadig klarere guddommelig preg og skinte tilbake på ham. Det ble ikke nødvendig å utnevne prinsepsen til rex så lenge hans guddommelige familie skinte på ham.

Oppsummering

I dette kapittelet har jeg forsøkt å vise de mest fremtredende aspektene ved keiserkulten under flaverne. De fulgte den generelle utviklingen som ble lagt til grunn gjennom Augustus sitt eksempel og julio-claudernes oppfølging av dette. Spredning og organiseringen av kulten var derimot et viktig bidrag.

Tilbedelsen av keiserens *genius* ble tatt opp igjen av Domitian etter en pause under de første flaverne. Denne praksisen førte til et fellesskap mellom herskeren og undersåttene som lignet på det mellom husbond og slaver. I samspill med tittelen *pater patriae*, ble denne praksisen et forsøk på å synliggjøre prinsepsens makt. Domitians usikkerhet knyttet til sin egen posisjon gjorde at *geniustilbedelsen* var et nyttig verktøy til å binde keiserriket til hans person. Domitians motivasjon for å gjøre dette var, i likhet med Claudius, hans manglende *auctoritas*. Den siste flaviske keiseren hadde ikke blitt forberedt til et liv som hersker og dette kan være en plausibel grunn til hvorfor han gjenopptok praksisen, som ble innført av en keiser med lignende problemer.

Domitians fremste bidrag til keiserkulten var opprettelsen av en guddommelig familie som kunne reflektere hans status usagt. Hans politikk sørget for guddommelige koblinger i den nærmeste familien. Dermed fremmet han sin egen status og unngikk det problematiske ved å proklamere seg til en levende gud eller *rex*. Promoteringen av *Gens Flavia* kan ha vært en generell flavisk strategi, da både Titus og Domitian er aktive pådrivere for flere *divi*. Vespasian gjorde derimot ingenting innen dette feltet, og utnevnte ingen nye *divi*. Dog kan dette forklares at han var bundet i mye større grad av sitt bilde som en ny Augustus. Propaganda fra Vespasians maktovertagelse hadde fokusert på denne sammenlikningen, og siden Augustus ikke hadde gitt noen apoteose, fikk ikke *divikulten* nye medlemmer under Vespasian heller. Vespasian var mer opptatt av provinsenes lojalitet til den nye keiserfamilien. Titus og Domitian måtte derimot finne et format for å befeste familien videre. De utnevnte flere flaviske *divi*, og deres prinsipater gir et inntrykk av en planlagt fremferd.

Den markante aktiviteten er til en viss grad en utvikling som stammer fra julio-clauderne og fortsatte frem mot og under de Antoninske keiserne. Det blir stadig vanligere å guddommeliggjøre medlemmer av keiserfamilien. Den flaviske keiserfamilien ønsket et nytt panteon for å forsterke sitt dynasti, og keiserkulten fikk et godt tilskudd med nye *divi*.

Konklusjon

Arven fra Vespasian, Titus og Domitian

Denne oppgaven har vist en utvikling og presisering av prinsipatet i en religiøs kontekst, og at dette var et fenomen som fant sted under de flaviske keiserne. Dette var i stor grad en følge av Domitians prinsipat og han har også innehatt hovedrollen i min behandling av emnet. Det flaviske dynastiet stod i en viss grad i skyggen til de første keiserne og den julio-claudiske familien. Fra Augustus til Nero hadde det blitt etablert en presedens for hva man kunne gjøre innenfor rammene av prinsipatet. Dette augusteiske prinsippet satt en presedens for den nye herskerfamilien, som i varierende grad forholdt seg til den. Selv om den autoritære Domitian kan virke som et avvik fra prinsippene nedlagt av Augustus, så har jeg forsøkt å fremheve at det som først og fremst har ført til hans dårlige rykte var det private, helleniserte bildet han søkte å gi seg selv, i samspill med dårlige relasjoner til senatet. Domitian krysset aldri grensen som ville gjort ham til en levende gud med kult som en statsgud, slik som Cæsar hadde fått og blitt myrdet for.

Den flaviske perioden som en helhet beveget prinsipatet i en absolutistisk retning, med sitt fokus på egen guddommelighet, okkupering av samtlige maktposisjoner, åpenlyse monarkisk retorikk og det omfattende byggeprogrammet. Deres forsøk på å etablere et arvemonarki førte til en missnøye i overklassen, særlig ble dette et problem med den første biologiske arvingen av romerstaten. Titus rakk aldri å bli ferdig med sine hvetebrødsdager før han døde, derfor tilfalt det Domitian å søke en løsning. Den siste flaveren gjorde det klart fra første stund at han var mer absolutistisk enn sine forgjengere. En endelig styrkemåling med senatet om hvor langt en kunne

strekke rammene av prinsipatet fant sted, og med tanke på hvor stor aksept for Domitians forordninger som fulgte under Trajan tyder det på at hans person og paranoia var hovedårsaken til mordet. Retorikken og uttrykksformene var sterkere monarkisk, men dette er en naturlig følge av at de forsøkte å innføre, nettopp, et monarki. Selv om tittelen *rex* aldri ble tatt i bruk, så var keiserens absolutte makt blitt definert i en religiøs kontekst. Selve tittelen ble unødvendig, akkurat som den hadde mistet sin betydning for Cæsar når han ble en statsgud i sin egen levetid.

Flavernes styre utviklet seg fra guddommelig sanksjonert av gudene til en slags guddommelig keiser under Domitian. Hans absolutistiske herskerstil ble uttrykt gjennom religiøs retorikk og dogmatikk, og som jeg gjorde rede for i kapittel II var en slik fremstilling et forsøk på å lage et bånd mellom hersker og undersått. En guddommelig æresbevisning var et tegn på mottagerens relative maktposisjon i forhold til utøveren, slik kunne man forklare hvordan en skulle forholde seg til en sterkere maktperson, men også hva en kunne forvente i retur. Prinsipatet bestod derimot innenfor de rammene etablert av Augustus. Domitians prosjekt sluttet med ham, men innovasjonene ble ikke forkastet. Denne oppgaven har forsøkt å vise at utviklingen av prinsipatets institusjonalisering var en prosess som tok lang tid. Flavernes rolle i dette var knyttet til å takle dynastibytting, samt at en person uten en familie med rike tradisjoner med *res publica* kunne ta steget til keiserposisjonen.

Det offisielle bildet som flaverne konstruerte til keiserembetet bestod etter deres fall og kan sees som et viktig bidrag til adoptivkeiserne. Den religiøse auraen til prinsipatet ble avklart gjennom deres løsning på Vespasians manglende *auctoritas*, det ble mulig å regjere uten guddommelig nedstamning. Gudenes sanksjonering av styret var tilstrekkelig for å ikle seg den lilla togaen. Derfor ble det andre århundre en serie med vellykkede prinsipater, hvor regentene ble utnevnt av sine forgjengere og unngikk konflikter knyttet til arverekken. Den julio-claudiske presedensen var basert på Cæsars guddommelige avstamning og dette var noe de flaviske prinsepsene ikke kunne benytte seg av. Det var ingen religiøs aura som kunne knyttes til Vespasian i utgangspunktet, han var en soldat, en vellykket sådan. Han var en *homo novus* som gjennom en solid karriere hadde blitt en utfordrer til keiserembetet. Vespasian løste problemet med sin opprinnelse, som vi så i kapittel III, ved å assosiere seg med gudenes gunst. Propagandaen fremstilte ham som født til makten og hans seier gudenes vilje. Vespasian var en ny Augustus. Serapis spilte en viktig rolle i å assosiere gudene og Vespasian, sistnevntes identifisering som førstnevnte gav ham utbredt støtte i det viktige Egypt og østdelen av riket.

Vespasians sønner fortsatte arbeidet påbegynt av ham, de bidrog til prestisjen av *Gens Flavia* ved å gjenopplive keiserkulten og gi den flaviske *divi*, og ved å igangsette omfattende byggeprogram. Byggeprogrammene til flaverne understrekte et fokus på nyttebygg for offentligheten og monumenter. Disse hadde gjerne religiøse overtoner eller bidro til å bygge opp under myten om flaverne som støttet av gudene. Deres dedikasjon til Jupiter, Minerva og julio-claudiske *divi* har kommet i fokus i denne oppgaven, og ved å assosiere seg med disse satt det nye dynastiet seg i sammenheng med viktige, statsbærende guddommer. Gjennom byggeprogrammet ble særlig forum romanum, senteret til den romerske verdenen, preget av flavernes prestasjoner i form av symboltunge byggverk og monumenter. I kapittel IV ble aksene Jupitertemplet-Colosseum analysert som et åsted for flavernes markering av sin posisjon. Langs Via Sacra ble prinsipatet omsider bygd over republikkens ruiner, templer og religiøse overtoner preget den nye ordenen.

Jeg analyserte også begrepet *dominus et deus* og viste at dette, selv om det kan virke ledende, ikke understrekte et offisielt guddommelig monarki. Bruken av dette var privat og brukt av en tredjepart, Domitians skriber. Mordet på Julius Cæsar kort tid etter han ble *Divus Iulius* satt varige preg på prinsipatet, og man unngikk direkte offentlig guddommeliggjøring av den levende keiseren i Roma. Retorikken knyttet til prinsepsen kunne derimot trygt endres uten at dette gikk utover Augustus' konstitusjonelle forordning, og dette ble tilfellet med Domitian når han ble tilskrevet guddommelige kvaliteter. Maktutøvelse den siste flaveren kunne best bli forstått i guddommelige termer, og en slik retorikk forteller oss at de samtidige forstod hvilken posisjon Domitian innehadde.

Sakraliseringen av Domitians person ble utført ved hjelp av keiserkulten. Tempelet til den flaviske klanen, samt den aktive utnevnelsen av nye *divi*, viser at Domitian forsøkte å gi sin person en indirekte guddommeliggjøring. Plinius beskrev keiserens motiver som egoistiske når han fikk Titus utnevnt til *divus*, det var bare et ønske om å være broren til en gud. Overføres denne slutningen til de øvrige flaviske *divi* ser man at kretsen rundt Domitians nærmeste familie ble gitt guddommelige æresbevisninger; *Divus Vespasian*, *Divus Titus*, *Diva Julia*, *Divi Mater Caesaris* (Domitila) og den ukjente sønnen som også ble en *divus*. Dette reflekterte tilbake på Domitian og hans status som en guddommelig monark og var den sterkeste nyvinningen under hans prinsipat.

Utviklingen mot en hellenistisk statsform er synlig under Domitian. Trekk knyttet til hellenistiske kongedømmer ble stadig klarere, først og fremst som en følge av elementer fra det indre middelhav. Oppgaven har forsøkt å sannsynliggjøre en egyptisk inspirasjonskilde for dette, med basis i flavernes tilhørighet til egyptiske kulturer og landets viktige rolle i Vespasians

maktovertagelse. Serapis og Isis var sentrale i den ptolemeiske statsformen, og disse fikk styrket sitt nærvær i Roma under flaverne. Serapis gav beskyttelse for monarken mens Isis var rettet mot hans undersåtter. Samspillet mellom disse to gudene og de flaviske keiserne viste et forsøk på konkretisering av prinsipatets makt. Kulthenes assosiasjon med dynastiet gav indikasjoner på en monarkisk utvikling, hvis keiseren var guddommelig ble *rextittelen* ubetydelig.

Gjennom hele oppgaven har jeg kontrastert de to første keiserdynastiene, med et fokus på Augustus sitt opprinnelige system i kontrast med flavernes prinsipater. Ved hjelp av denne sammenligningen har jeg påvist at det fant sted en presisering av prinsipatet under de flaviske keiserne. Den religiøse *auctoritas* en keiser utstrålte ble forsterket og løsrevet fra slektens historie. Kildene reflekterer at Vespasian og Titus i større grad fulgte en augusteisk presedens med gode relasjoner til senatet, mens Domitian var absolutistisk og arrogant. Disse ettermålene ble etablert av kildene våre, som var av senatorisk opphav eller hadde sympatier til disse. Flaverne var alle knyttet til den samme monarkiske grunnideen, det eneste som var klart forskjellig var deres forhold til senatet og vilje til symbolhandlinger. Domitian skilte seg en viss grad fra sin far og bror da han ikke var like sikker på sin *auctoritas*, og søkte derfor etter midler til styrke sin egen posisjon. Dette viste seg i gjeninnføringen av tilbedelsen av keiserens genius i offentlig regi, som jeg argumenterte for i kapittel VI.

Denne oppgavens styrke ligger ikke en endring av synet knyttet til flaverne, men heller at den har belyst nye vinkler for hvordan disse keiserne nådde sine mål. Vespasian Serapis og Domitian som indirekte guddommeliggjort viste at det er mulig å påbevise en enhetlig religionspolitikk under flaverne. Denne var rotfestet i den eksisterende julio-claudiske forståelsen av relasjonen mellom det guddommelige og prinsipatet. Dens særtrekk var en subjektiv favorisering av den enkelte keiseren fra enkelte guder. Disse var først og fremst Jupiter og Minerva, en kontrast til det forrige dynastiets fokus på Venus og Apollo. Gjennom capitolinertriadens gunst styrte de flaviske keiserne romerriket og la grunnlaget for gullalderen i det påfølgende århundret.

Bibliografi:

Oversatte kilder og kildesamlinger:

- Athanassakis, Apostolos N. 1973. *Senecae, Apocolocyntosis Divi Claudii*. Lawrence. Coronado Press
- Beard, Mary, North, John & Price, Simon. 1998. *Religions of Rome, Volume II, A Sourcebook*. Cambridge. Cambridge University Press
- Bird, H.W.. 1994. *Aurelius Victor, Liber de Caesaribus*. Liverpool. Liverpool University Press
- Cary, Earnest. 1927. *Dio Cassius, Historia Romana*. New York. Harvard University Press.
- Fyfe, W.H.. 1912. *The Histories*. Oxford. Clarendon Press
- Graves, Robert. 2006. *Suetonious, The Twelve Caesars*. New York. The Penguin Group
- Jones, Brian & Milns, Robert. 2003. *Suetonious, The Flavian Emperors, A Historical Commentary, With Translation and Introduction*. London. Bristol Classical Press
- Meyer, Marvin W.. 1987. *The Ancient Mysteries, A Sourcebook*. San Francisco. HarperCollins Publishers
- Radice, Betty. 1969. *Pliny, Letters and Panegyricus*. Cambridge. Harvard University Press
- Shackleton Bailey, D.R.. 1993. *Epigrams*. Loeb Classical Library
- Williamson, G. and Smallwood, E.M.. 1981. *The Jewish War*. London. Penguin Books
- Woodman, A.J.. 2004. *Tacitus, the annals*. Indianapolis. Hackett Publishing Company Inc.

Sekundærlitteratur:

- Ando, Clifford. 2008. *The Matter of the Gods*. Berkley. University of California Press
- Beard, Mary, North, John & Price, Simon. 1998. *Religions of Rome: Volume I, A History*. Cambridge. Cambridge University Press
- Bilde, Per. 1998. *Den Hellenistisk-Romerske Verden*. København. Spektrum
- Burkert, Walter. 1987. *Ancient Mystery Cults*. Cambridge. Harvard University Press.

- Chaniotis, Angelos. 2009. "The Dynamics of Rituals in the Roman empire", i Hekster, Schmidt-Hofner og Witschel (red), *Impact of Rome volume 9; Ritual, Dynamics and Religious Change in the Roman Empire*. Boston. Brill
- Davies, Jason P..2004. *Rome's Religious History: Livy, Tacitus and Ammianus on their gods*. Cambridge. Cambridge University Press
- Dowden, Ken. 1997. *Classical World Series: Religion and the Romans*. London. Bristol Classical Press
- Dyrud, Terje. 2008. *Plinius den yngres stattholderskap I Bithynia-Pontus, en studie i romersk provinsforvaltning*. Masteroppgave ved Universitet i Oslo
- Fishwick, Duncan. 1987. *The Imperial Cult In the Latin West Volume I+II*. Leiden. E.J. Brill
- Ferguson, John. 1994. *The Religions of the Roman Empire*. New York. Cornell University Press
- Garnsey, Peter & Saller, Richard. 2001. *The Roman Empire: Economy, Society and Culture* London. Gerald Duckworth & Co Ltd.
- Garzetti, Albino. 1974. *From Tiberius to the Antonines, a history of the Roman Empire AD 14-192*. London. Methuen & Co ltd.
- Gilhus, Ingvild Sælid og Mikaelsson, Lisbeth. 2001. *Nytt blikk på religion, studiet av religion i dag*. Oslo. Pax Forlag A/S
- Godwin, Joscelyn. 1981. *Mystery Religions in the Ancient World*. San Francisco. Harper & Row, Publishers
- Gradel, Ittai. 2002. *Emperor Worship and Roman Religion*. Oxford. Oxford University Press
- Grainger, John D.. 2003. *Nerva and the Roman Succession Crisis of AD 96-99*. London. Routledge
- Hannestad, Niels. 1988. *Roman Art and Imperial Policy*. Aarhus. Aarhus University Press
- Hekster, Olivier. 2009. "Honouring Ancestors: the Dynamics of Deification", i Hekster, Schmidt-Hofner og Witschel (red), *Impact of Rome volume 9; Ritual, Dynamics and Religious Change in the Roman Empire*. Boston. Brill
- Hjortsjø, Leo.1982. *Romerske Guder og Helter*. København. Politikens forlag
- Hornblower, Simon and Spawforth, Antony. 2003. *The Oxford Classical Dictionary*. Oxford. Oxford University Press
- Iddeng, Jon Wikene. 2003. *Princeps et vis librorum: Literature, liberty and the Flavian regime (AD69-96)*. Doktorgradsavhandling ved UiO (faculty of arts)

- Iddeng, Jon Wikene. 2007. "Antikk litteratur. Tekst og kontekst", i Iddeng, Jon Wikene (red), *Ad Fontes: Antikkvitenskap, kildebehandling og metode*. Oslo. Norsk Klassisk Forbund
- Jones, Brian. 1992. *The Emperor Domitian*. London. Routledge
- Kjelstadli, Knut. 2003. *Fortida er ikke hva den en gang var, en innføring i historiefaget*. Oslo. Universitetsforlaget
- Lancaster, Lynne 1998. "Building Trajan's markets", i, *American Journal of Archaeology*. Årgang 102, nr.2, s283-308
- Last, Hugh 1948, "On the Flavian reliefs from the Palazzo della Cancelleria", i, *The Journal of Roman Studies*, Vol.38, s9-14
- Le Glay, Marcel, Voisin, Jean-Louis and Le Bohec, Yann. 2005. *A History of Rome*. Oxford. Blackwell Publishing.
- Liebeschuetz, J.H.W.G. 1979. *Continuity and change in Roman Religion*. Oxford. Clarendon Press
- MacDonald, William L..1982. *The Architecture of the Roman Empire, 1 an introductory study*. New Haven and London. Yale university Press
- Martin, Luther H.. 1987. *Hellenistic Religions, an Introduction*. Oxford. Oxford University Press
- Mattingly, Harold. 1980. *A Guide to Republican and Imperial Roman Coins*. Chicago. Obol International
- Meyer, Jørgen Christian. 2007. "Socialantropologi og komparativ metode", i Iddeng, Jon Wikene (red), *Ad Fontes: Antikkvitenskap, kildebehandling og metode*. Oslo. Norsk Klassisk Forbund
- Nyløvd, Mira Berglund. 2009. *En god og en ond keiser? Idealkeiseren og hans motsats i Svetons Da Vita Caesarum*. Masteroppgave ved Universitet i Oslo
- Price, S.R.F. 1984. *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor*. London Cambridge University Press
- Price, Simon and Kearns, Emily (red). 2003. *The Oxford dictionary of classical myth and religion*. Oxford. Oxford University Press, 2003
- Richardson jr., Lawrence. 1992. *A New Topographical dictionary of ancient Rome*. Baltimore, London. The John Hopkins University Press.
- Rives, James B..2007. *Religion in the Roman Empire*. Malden. Blackwell Publishing

- Sandford, Eva Matthews 1937, "Nero and the East", i *Harvard Studies in Classical Philology*, Årgang 48, s75-103
- Schreiner, Johan Henrik. 1996. *Antikkens Historie*. Oslo. Historisk Institutt
- Schreiner, Johan Henrik. 2007. "Historieskriving", i Iddeng, Jon Wikene (red), *Ad Fontes: Antikkvitenskap, kildebehandling og metode*. Oslo. Norsk Klassisk Forbund
- Scott, Kenneth. 1929, "Plutarch and the Ruler Cult", i, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* Årgang 60, s117-135
- Scott, Kenneth. 1932, "The Elder and Younger Pliny on Emperor Worship", i *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* Årgang 63, s156-165
- Scott, Kenneth. 1975. *The Imperial Cult under the Flavians* New York. Arno Press
- Southern, Pat. 1997. *Domitian - Tragic Tyrant*. London. Routledge
- Taylor, Lily Ross. 1975. *The Divinity of the Roman Emperor*. Philadelphia. Porcupine Press
- Thompson, Dorothy Burr. 1973. *Ptolemaic Oinochoai and Portraits in Faience, Aspects of the Ruler-Cult*. London. At the Clarnedon Press
- Varner, Eric R..1995. "Domitia Longina and the Politics of Portraiture", i, *American Journal of Archeology*, Årgang 99, nr.2, s187-206
- Varner, Eric R.. 2004. *Mutilation and Transformation, Damnatio Memoria and Roman Imperial Portraiture*. Boston. Brill
- Vidèn, Gunhild. 2007. "Vad skrev författaren egentligen? – om texttradition och textkritik", i Iddeng, Jon Wikene (red), *Ad Fontes: Antikkvitenskap, kildebehandling og metode*. Oslo. Norsk Klassisk Forbund
- Wallace-Hadrill, Andrew. 2004. *Suetonious*. London. Bristol Classical Press
- Warden, Gregory. 1981, "The Domus Aurea Reconsidered", i, *The Journal of the Society of Architectural Historians*. Årgang 40, nr.4, s.271-278
- Wardman, Alan. 1982. *Religion and Statecraft Among the Romans*. London. Granada Publishing
- Warrior, Valerie M.. 2006. *Roman Religion*. Cambridge. Cambridge University Press
- Waters, K.H.. 1969. "Trajanus Domitiani Continuator", i, *The American Journal of Philology*. Årgang 90, nr.4, s285-405
- Wiseman, T.P.. 2004. *The Myths of Rome*. Exeter. University of Exeter press